BİR TÜRK İKONU: BÖRİ

TÜRK SANATI, MİTOLOJİSİ, İNANÇ VE GELENEKLERİNDE "KURT" İMGESİ

PROF. DR. YAŞAR ÇORUHLU

ÖTÜKEN

/ otukennesriyat

YAYIN NU: 2061
KÜLTÜR SERİSİ: 1120

T.C. KÜLTÜR ve TURİZM BAKANLIĞI
SERTİFİKA NU: 49269

ISBN: 978-625-408-648-9

www.otuken.com.tr | otuken@otuken.com.tr

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş.®
İstiklâl Cad. Ankara Han 65/3 • 34433 Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 251 03 50

Genel Müdür: Ertuğrul Alpay

Genel Yayın Yönetmeni: Göktürk Ömer Çakır

Editör: M. Bilal Erimez

Kapak Tasarımı: Ceyhun Durmaz

Dizgi-Tertip: Damla Acar

Kapak Baskısı: İmak Ofset

Baskı: İmak Ofset Basım Yayın AŞ
Akçaburgaz Mah. 137. Sokak Nu:12 Esenyurt/İstanbul
Tel: (0212) 444 62 18
Sertifika Nu: 71320

İstanbul- 2024

Kitabın bütün yayın hakları Ötüken Neşriyat A.Ş.'ye aittir. Yayınevinden yazılı izin alınmadan, kaynağın açıkça belirtildiği akademik çalışmalar ve tanıtım faaliyetleri haricinde, kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz; hiçbir matbu ve dijital ortamda kopya edilemez, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

PROF. DR. YAŞAR ÇORUHLU: 01.01.1964 tarihinde Trabzon'da doğdu. İstanbul Davudpaşa Lisesini bitirdikten sonra, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesine girdi. Türk ve İslâm Sanatı kürsüsünde öğrenime başladı. YÖK kurulduktan sonra Arkeoloji ve Sanat Tarihi olarak birleştirilen bölümde, Sanat Tarihi Anabilim Dalına devam ederek 1985 yılında yükseköğrenimini tamamladı. 16 Nisan 1986'da Mimar Sinan Üniversitesi (şimdiki Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi) Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümünde asistan olarak göreve başladı.

1985-1986 döneminde yüksek lisansını "Anadolu Selçuklularının Taş Tezyinatında Orta Asya ile Bağlantılar" konulu teziyle tamamladı. 1988-1989 döneminde başladığı doktora çalışmalarını ise 1992'de tamamladı ve "Türk Resim Sanatında Hayvan Sembolizmi" başlıklı teziyle Doktor ünvanını aldı.

1993 yılında Yrd. Doç. Dr. olarak öğretim üyeliğine yükselen Çoruhlu, 2002 yılında aynı üniversite ve bölümde Doçentlik kadrosuna atandı ve 2006'da aynı bölümde Profesör oldu.

Emekliliğine kadar geçen süre içinde Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümünde görevine devam eden araştırmacı, çalışmalarını Orta ve İç Asya Türk Sanatı ve Arkeolojisi, Türk Mitolojisi, Türk Sanatında İkonografi ve Semboller, Asya ve Anadolu Türk Sanatı İlişkileri konularında yoğunlaştırmıştır. Çok sayıda uluslararası ve millî kongre, sempozyum ve seminerlere katılmış, kitapları ve birçok makalesi yayımlanmıştır. Adı geçen üniversitede ve bölümde doktora düzeyinde, "Türk Sanatında İkonografi Araştırmaları", "Orta Asya Türk Kaya Resimleri", "Orta Asya Türk Resim Sanatı"; yüksek lisans seviyesinde, "Asya Türk Arkeolojisi" ve "Türk Sanatında Semboller"; lisansta ise "Türk Mitolojisi", "İslamiyetten Önce Türk Sanatı", "İslamiyetten Sonra Asya Türk Sanatı", "Çin Sanatı", "Hint Sanatı" derslerini vermiş ve ayrıca çalışma konularında tezler yaptırmıştır. Prof. Dr. Yaşar Çoruhlu, MSGSÜ, Türk Sanatı Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezinin müdürlüğünü de üstlenmiştir.

Yaşar Çoruhlu, Türkiye'de Orta ve İç Asya Türk Sanatı, Türk Mitolojisi ve Türk Sanatında İkonografi ve Sembolizm konularında 30 yılı kapsayan çalışmalarını hâlen sürdürmekte olup Türkiye'de daha önce bu alanlarda faaliyet gösteren, vaktiyle asistanı olduğu hocası Prof. Nejat Diyarbekirli, Prof. Dr. Emel Esin'den ve Türk Mitolojisi alanında Prof. Dr. Bahaeddin Ögel'i takiben, en yetkin ve verimli bir şekilde bilimsel üretim yapan ve bugün itibarıyla alanında tek ve zirvede olan bir bilim adamımızdır. Çalışmaları ile Türkiye'deki Orta ve İç Asya Türk Sanatı araştırmalarının bilhassa da erken devir Türk sanatı çalışmalarının akademik çevrelerde tutunmasını, benimsenmesini, gelişmesini ve yayılmasını sağlamıştır.

Çoruhlu, çalışma süreci içerisinde Dağlık Altay, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan, Azerbaycan, İran, Ukrayna ve Kırım, Romanya, Moldova ve Macaristan gibi ülkelerde çalışma ve incelemeler yapmış, kendi alanında lisans, yüksek lisans ve doktora tezleri çalıştırmış, kitaplar ve pek çok makale yayımlamış, çeşitli uluslararası ve ulusal sempozyum ve kongrelere katılmıştır. Türkiye'de ilk defa olmak üzere "Uluslararası Avrasya Türk Sanatları Kongresi" başlığı altında kongreler düzenlemiş, Kars/Ani kazılarının dört yıl başkanlığını sürdürmüş ve ayrıca altı yıl boyunca İstanbul Anıtlar bölge kurulunda üye ve başkan yardımcılığı görevini yapmıştır. Prof. Dr. Yaşar Çoruhlu, Orta ve İç Asya Türk Sanatları ve Türk Mitolojisi konularında çeşitli kurum ve üniversitelerde birçok konferans vermesinin yanı sıra sözü edilen bu konularda çok sayıda televizyon programına katılmış, dergi ve televizyon belgesellerinde kendisiyle röportajlar gerçekleştirilmiştir.

Prof. Dr. Yaşar Çoruhlu, Haliç Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Grafik Bölümünde "Türk Sanatı" ve "Türk Mitolojisi" derslerini vermiş, Biruni Üniversitesi, İç Mimarlık ve Çevre Tasarımı Bölümünde de "Türk Sanatı" derslerini vermeye devam etmektedir.

KİTAPLAR

Türk Sanatının ABC'si, Simavi Yayınları. İstanbul 1993.

Türk Sanatı'nda Hayvan Sembolizmi, Seyran Yayınları, İstanbul 1995 (Geliştirilmiş 2. baskı, Kömen Yayınları, Konya 2014).

Erken Devir Türk Sanatının ABC'si, Kabalcı Kitabevi, İstanbul 1997.

Türk Mitolojisinin ABC'si, Kabalcı Kitabevi, İstanbul 1999.

Türk İslam Sanatı'nın ABC'si, Kabalcı Kitabevi, İstanbul 2000.

Türk Mitolojisinin Ana Hatları, Kabalcı Kitabevi, İstanbul 2002 (8. baskı 2017).

(A. Acar – Ü.A. Yılmaz – B. Ceren ile birlikte), *Sultan Sancar Türbesi – Soltan Sanjar Kümmedi,* TİKA Yayınları, Ankara 2004.

Erken Devir Türk Sanatı, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2007 (3. baskı 2017).

Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016.

Türk Mitolojisinin Kısa Tarihi, Alfa Yayınları, İstanbul, 2019.

Kozmolojik, Mitolojik, Astrolojik, Dinî ve Edebî Tasavvurlara Göre Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi I - Proto-Türk Devrinden, MS 14. Yüzyıla Kadar Efsanevi ve Yırtıcı Hayvanların Sembolizmi Üzerine Bir Deneme, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020.

Kozmolojik, Mitolojik, Astrolojik, Dinî ve Edebî Tasavvurlara Göre Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi II - Vahşi ve Evcil Hayvanların Sembolizmi Üzerine Bir Deneme, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020.

Türk Mimarisinin Kısa Tarihi, Alfa Yayınları, İstanbul, 2021.

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ....11
GİRİŞ....13
Kurt İmgesinin Yayıldığı Türk Coğrafyası....13
Konunun Amacı, Kapsamı, Yöntemi ve Kaynak ve Yayınların Kısa Tahlili....16
Türk Hayvan Üslubu, Türk Sanatı Üslupları ve Kurt....21
Türkçede ve Türk Edebiyatında Kurda Verilen İsimler ve Mahiyetleri Hakkında....28

BİRİNCİ BÖLÜM
BAŞLANGIÇTAN HUN DEVLETİ'NİN KURULUŞUNA KADAR İÇ VE ORTA ASYA'DA (TÜRKİSTAN) KURTLA İLGİLİ ARKEOLOJİK BULUNTULAR, SANAT ESERLERİ VE ANLAMLARI
Paleolitik Devir ve Sonrası....51

İKİNCİ BÖLÜM
BÜYÜK HUN DEVLETİ DÖNEMİ TÜRK SANATINDA KURT VE ANLAMLARI....107

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
GÖKTÜRK (KÖKTÜRK/TÜRK KAĞANLIĞI) DÖNEMİ TÜRK SANATINDA KURT VE ANLAMLARI
Bugut Yazıtı'ndaki Kurt Kabartması....137
Kültigin, Bilge Kağan Yazıtları ve Diğerlerinde Çifte Ejderler (Böri Başlı Ejder)....141
Göktürk Yazıtlarında Kurt ile İlgili İfadeler....145
Göktürk Duvar Resimleri ve Kaya Resimlerinde Kurt....150
Kurt Tasvirli Göktürk Metal Eserleri....157
Göktürk Devri Çin Hanedan Tarih Kitaplarına Göre Türklerde Kurt....161

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
UYGUR DEVRİ TÜRK SANATINDA KURT....173

BEŞİNCİ BÖLÜM
UYGUR DEVLETİ'NDEN SONRA İÇ VE ORTA ASYA'DA BÖRİ (KURT) İMGESİ
Moğollarda Böri (Kurt)....187
Kamcı/Şamanist Denilen Türk Halklarında Kurt....197
Mitolojik Motifli Türk Destanlarında Kurt....207
Oğuz Kağan....208
Maaday Kara....212

Ak Tayçı 214
Ak Kağan (*Ay Sologoy Lo Kün Kologoy*) 218
Kan Kapçıkay 218
Erke Koo 219
Ölöştöy 220
Tektebey Mergen 221
Han Püdey 222
Möge Şagaan-Toolay 222
Altın Çüs 223
Ah Çibek Arığ 224
Huban Arığ 224
Han Mirgen 225
Mamay 226
Manas 226
Edigey (*İdigey*) 229
Ural Batır 231
Köroğlu 234
Er Sogotoh ve *Olonho* 234
Er Tohçın (*İrtohçın*) 235
Çorabatır 236

ALTINCI BÖLÜM
TÜRK İSLAM SANATINDA KURT VE ANLAMLARI ÜZERİNE
Türk İslam Sanatında Kurt 239
Türk İslam Dönemi Kaynaklarında Kurt İmgesi 254
Özellikle Türk İslam Döneminde Avrasya ve Dünyanın Başka Bölgelerinde Kurt 289

YEDİNCİ BÖLÜM
TÜRKİYE CUMHURİYETİ VE TÜRKMEN TOPLULUKLARINDA KURT İMGESİ 307

SONUÇLAR 339
KAYNAKÇA 341
DİZİN 373

Türk ulusunun önderi, son Bozkurt Mustafa Kemal ATATÜRK'e...

CUMHURİYET'İN 100. YILINA ARMAĞAN

ÖN SÖZ

Benim "gök kurt", bir başka deyişle "bozkurt" ile manevi anlamda bağlantım daha ilkokul sıralarında iken başlamıştı. Çağdaş Türk Cumhuriyeti fikrinin bir ürünü olan Zeytinburnu'ndaki "Bozkurt" İlkokulunda okudum ve her sabah veya öğlen, intizamlı sıra hâlinde göğsümüzden olabildiğince fışkıran gür bir sesle "Andımız"ı okuduktan sonra okulun kapısından içeri girerken sıklıkla mermer üzerine siyahla yazılmış "Bozkurt İlkokulu" levhasına gözlerim takılıyordu. Konu bu kadarla da kalmıyor, Millî Eğitim Bakanlığından her müfettiş geldiğinde sınıfta "bozkurt" isminin manasını ve ne olduğunu soruyor ve her defasında da ben parmak kaldırıp cevap veriyordum. Onun etkisiyle mi bilinmez, kahramanlık öykülerine müthiş merakım vardı ve ben de Atatürk ve arkadaşları gibi ulusuna hizmet eden büyük bir kahraman olmak istiyordum. Bu ilgim ve isteğim lise ve sonraki dönemlerimde de devam etti, "bozkurt" üzerine şiir bile yazdım.

Üniversite yıllarında, İÜ Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümünde okurken söz konusu yoldaki ilgi ve merakım erken devir Türk sanatına (İslam öncesi Türk sanatı) yönelmeme sebep oldu. Mimar Sinan (Güzel Sanatlar) Üniversitesinde doktoramı da bu ilgi üzere "Türk Resim Sanatında Hayvan Sembolizmi" başlıklı tezimle tamamladım. Bu tezin bir bölümü de "Kurt Sembolizmi" üzerine idi. Böylece çalışmalarım hem Türk sanatında sembolizm hem de Türk mitolojisi ve ayrıca da erken devir Türk sanatı üzerine evrilerek devam etti. Ancak bana göre bir kahramanın ve ulus öncüsünün sahip olması gereken her türlü niteliğe sahip olduğunu düşündüğüm ve Cumhuriyet döneminde ulusun kahramanlığı ve bağımsızlığının da sembolü olan gök kurda karşı ilgimi hiç kaybetmedim.

İşte şimdi bu satırlardan itibaren kurt ile ilgili bu kitabımı yazmaya başlamış bulunuyorum. Ben bu kitabı yazmaya başlamadan evvel, dipnotlarımız ve kaynakçamızda da görüldüğü üzere birkaç Türkçe kitap ve bir İngilizce kitap yayımlanmıştı. Ancak bizim kitabımız sanat tarihi bilim alanı kapsamında ve hem biçim hem de anlamı içerecek şekilde (ikonografi ve ikonoloji) ele alınan ve Türkleri ana eksene alarak konuyu kronolojik bir çizgide incelemeye çalışan kapsamlı tek örnektir. Zaten bir ilerleme kaydedemeyecek, yeni bir şeyler söyleyemeyeceksek bu kitabı da yazmanın bir anlamı olmazdı.

Böylece Türk sanatı ve ona bağlı olarak Türk mitolojisi ve Türk sembolizmi alanlarında gök kurt (kurt) imgesinin yansımalarını ele aldığımız bu kitabımız tamamlanarak okuyucunun eline ulaştı. Bu çalışmamızın da meslektaşlarıma, araştırmacılara ve öğrencilere yararlı olacağını umuyor ve sanat tarihi, mitoloji, halk bilimi, kültür tarihi, ikonografi ve ikonoloji alanlarına da katkıda bulunacağına inanıyorum.

Kitabımın okuyucularımıza en güzel şekilde basılarak ulaşmasını sağlayan Ötüken Neşriyat yetkililerine ve değerli Genel Yayın Yönetmenimiz Göktürk Ömer Çakır ile editörümüz M. Bilal Erimez'e ve başından beri bu kitabımı yazmam hususunda maddi-manevi desteklerini esirgemeyen değerli meslektaşlarım, dostlarım, öğrencilerim ve sevgili çocuklarım oğlum Bilgehan ve kızım Elif Çiçek'e içten teşekkürlerimi sunarım.

Prof. Dr. Yaşar ÇORUHLU
Aydınevler/İstanbul
2023

GİRİŞ

Kurt İmgesinin Yayıldığı Türk Coğrafyası

Kurtların yayıldığı sahalarla Ön-Türklerin ve Türklerin tarih boyunca yoğun olarak yaşadıkları alanlar birbiriyle büyük oranda örtüşür. Kimi araştırmacılar, yaşantı tarzlarındaki paralelliklerden yola çıkarak, Türklerle kurtları yan yana getirerek "kurdun" o nedenle Türkler tarafından millî bir simge olarak kabul edildiğini söylerler. Bu güzel bir yakıştırmadır ancak çok da bilimsel olarak temellendirilmiş değildir fakat kurdun yaşantısını gözlemleyerek onun bazı özelliklerini kendisinde de oluşturmak söz konusu olabilir.

İç Asya'nın kuzey bölgelerinde, özellikle Baykal Gölü'nden batıya doğru doğrusal bir hat çizdiğimizde, Altayları içine alan bölgeyle güney kesimlerinde; Kazakistan, Moğolistan sahaları ve sonra bunlara ilave olarak Orta Asya'nın diğer Türk cumhuriyetlerinin bulunduğu bölgelerde neolitik devirden itibaren oluşmaya başlayan özel kültür birlikteliklerinin yayıldığı alanlar, İç Asya'nın Ön-Türklerinin içinden çıktıkları alanlar olduğu gibi, "kurt"la ilgili tasvirler ve sanat eserlerinin de en erken devirden itibaren karşımıza çıktığı alanlardır.

Söz konusu özel isimlerle anılan kültürlerin Tunç Çağı'ndaki temsilcileri, Ön-Türk kültür ve sanatının doğduğu bizim için büyük öneme sahip kültürlerdir. Bunlar öncelikle İç Asya'daki nispeten küçük bölgelerde doğup zamanla bütün İç Asya'ya ve hatta Orta Asya'nın çoğu yerine yayılmışlardır. Kabaca MÖ 3. binden Demir Çağı'na kadar uzanan bu süreçte, daha batıda, Orta Urallar bölgesi üzerinden Kuzey Karadeniz'e kadar devam eden hat üzerinde de benzeri ama değişik isimlerle anılan başka kültürler öngörülmüştür. Bu alanlar Ön-Türklerden itibaren yine Türk kökenli bazı boyların yayılım alanlarıdır. Bununla birlikte söz konusu bölgelerde "yalnızca Türklerin ataları yaşardı" şeklinde bir önermeyi de ileri sürmüyoruz. Böylece Türk sanatı ve kültürünün ilk ortaya çıktığı ve yayıldığı bu coğrafya, yayılım yönleriyle Türk sanatında kurdun görülebileceği en erken alanları içerir.

Tarihî kronolojiyi takiben bundan sonraki dönemi Demir Çağı'nın sonlarında kurulan (MÖ 3. yüzyıl) Büyük Hun (Hiung-nu/Hsiung-nu) Devleti dönemiyle devam ettiriyoruz. Böylece Hun Devleti'nin (bazılarına göre imparatorluk) en geniş sınırları içerisinde kalan çeşitli bölgeler, bu devletin inkırazına kadar olan dönem söz konusu olduğunda, Hunlarla ve devletin sınırları içinde yaşayan diğer Türk boyları ve bazı Türk olduğu şüpheli kavimlerle birlikte dönemin üslubuna göre yaratılmış kurtla ilgili eserlerin de ele geçtiği alanlardır. Tabii Hun Devleti'nin sınırlarını düşündüğümüzde, İç Asya ve Orta Asya'nın pek çok bölgesinin ve Kuzey ve Kuzeybatı Çin'in Hun sanatı ve kültürü sahasının içinde kaldığını görüyoruz. Baykal'ın doğusundan Altaylara, Güney Sibirya'dan Tanrı Dağları ve Kansu'ya kadar olan çok büyük alanlar böylece kurt tasvirlerinin görüldüğü alanlar olarak düşünülebilir. Dikkat çekilirse eğer bu alanlar, üç aşağı beş yukarı Hunlardan önceki İç Asya kültürlerinin yayıldıkları alanlarla örtüşür. Demek ki Hunlar, aynı zamanda Ön-Türklerle ilişkilendirdiğimiz bu kültürlerin maddi ve manevi mirasçılarıdır. Başlangıçta kültürlerin birbirlerine eklemlenerek devam etmesi gibi Hun Devleti'nden sonraki Türk devletleri de birbirlerine bağlanarak devam ederler. Hanedanlar değişmekle birlikte devletlerin yönettikleri topraklar bazen kısmen bazen tamamen aynı topraklardır. Bir başka deyişle Cengiz Han'ın kurduğu Moğol Devleti (esasında Moğol-Türk Devleti) dâhil İç Asya ve Orta Asya'da kurulan tüm

BİRİNCİ BÖLÜM

BAŞLANGIÇTAN HUN DEVLETİ'NİN KURULUŞUNA KADAR İÇ VE ORTA ASYA'DA (TÜRKİSTAN) KURTLA İLGİLİ ARKEOLOJİK BULUNTULAR, SANAT ESERLERİ VE ANLAMLARI

Paleolitik Devir ve Sonrası

Kurtlar, Paleolitik Çağ'dan (Eski Taş Devri) beri insanların hayatında önemli etkilere sahip oldular. Onların içinden ehlileştirilenler sonraki köpek cinslerini oluşturdular ancak kurtlar özgün ve bağımsız vahşi-yırtıcı bir tür olarak da varlıklarını günümüze kadar sürdürdüler. Kurtlarla ilgili kazı ve araştırmalar sonucunda elde edilen ilk bulgular, sonraki devirlerin onlarla ilgili inançlarına da ışık tutmaktadır.

Dünya insanlık tarihinde, kurtlardan evcilleştirme yoluyla ilk köpeklerin ne zaman ve nasıl ortaya çıktıkları sorusu henüz tam olarak netleşmiş sayılmayabilir. İç Asya'da bazı mağara yerleşmesi ya da kaya barınaklarına ait resimlerde köpeklerin tasvirlerine rastlanması ilk kez bu resimlerin yapıldığı tarihlerde evcil köpeklerin görüldüğü düşüncesinin ileri sürülmesine neden oldu. K.W. Luckert'a göre, "*Canis Lupus*un evcilleştirilmesinin on beş binyıldan daha önce Asya ve Afrika'daki avlanma alanlarında bazı kurt köpeklerinin avcılar tarafından kabul edilebilir davranışlar göstermesi üzerine başlamış olması muhtemeldir." Araştırmacı, evcilleşme evresinde kurtlarla avcıların hayvanları sıkıştırmak, gütmek, avlamak konusunda birbirlerinden karşılıklı faydalanmış olabileceği kanısındadır.[1] Bununla birlikte biz burada evcilleşmiş köpekleri değil, tüm özelliklerini sürdüren kurtları ve bilhassa da kurt imgesinin mitolojik bir varlık veya bir tanrı hâline getirilmiş şeklini ele almaya çalışacağız.

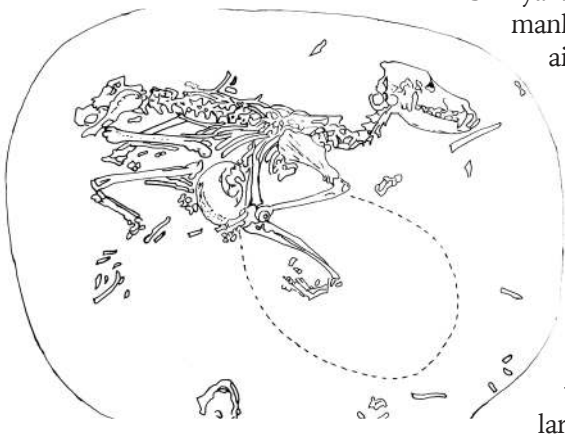
İlk Türklerin yurtlarından olan Altay'da (Güney Sibirya, Altay Cumhuriyeti, Altay Dağlarında) Razboinichya mağarasında (Üst Paleolitik devir) C14 metoduna göre yaş tayini yapılan bir yırtıcı hayvanın AMS radyokarbon tarihlemesi değeri takriben 33.000 cal BP'dir. 33.000 yıllık bu yırtıcı hayvanın, kurttan köpeğe geçiş evresine ait DNA'sı bilinen diğer kurt kalıntılarıyla eşleşmeyen ünik yapıda bir kurt-köpek olduğu ileri sürülmektedir. Aynı mağaradan daha önce kabaca 32.500, 48.000 ve 50.000 yıl öncesine ait kurt mitokondri DNA'sı ile de karşılaştırılan kurt-köpeğin bunlardan da 2,3 oranında farklı olduğu anlaşıldı. Bu kurt-köpek hayvan ile ilgili yapılan son çalışmalarla, söz konusu hayvanın Avrasya'da (dünyada) kurtlardan ilk evcilleştirilmiş köpeklerden biri (belki ikincisi) olabileceğini ortaya konuluyor. Daha önce Belçika'daki Goyet sitesinde bulunan köpeğe benzer kurt kalıntısının C14 yaşının 36.000 cal BP olduğu ileri sürülmüştü ancak Altay, Razboyniçya (Razboinichya) mağarasındaki örnek evcil köpeklere daha çok benziyordu. Söz konusu hayvan kalıntıları üzerinde çalışmalar yapan uzmanlar, Altay örneğinin kurtlardan daha çok evcil köpeklere yakın olduğunu, eski kurtlardan yüzeysel bir sapma ile farklılık gösterdiğini ve aynı konuda köpeğin ilk evcilleştirildiği yerler olarak öne sürülen Ön Asya ve Doğu Asya'dan daha eski evcilleştirilmiş bir kurt (köpek) olduğunu ileri sürüyorlar. Şu ana kadar dünya genelinde tespit edilebilmiş en erken tarihli örnekler bu bölgeye ait kurt-köpek kalıntılarıyla temsil edilmektedir. Söz konusu mağarada yapılan kazılarda pek çok memeli hayvan kalıntısı da vardı. Tilkiler, sırtlanlar, boz ayılar, dağ keçisi ve koyunu, yabani tavşan kemikleri de bulunmuştu ancak bizim için asıl önemli olan evcilleştirilmiş ilk köpek olduğu iddia edilen hayvanın kalıntısından başka bizim konumuzun başkahramanı olan bozkurdun yani *Canis Lupus*'un kemiklerinin de (yaklaşık 1670 kemik) bu mağarada bulunmasıdır. Kemik sayılarına bakılacak olursa, mağarayı kazan araştırmacıların da ifade ettiği üzere en çok kemik sayısı sırtlanlara ait olduğundan mağaranın başlıca sırtlan sığınağı olarak kullanıldığı ancak bazı dönemlerde de ayıların ve kurtların burayı sığınak olarak kullandıkları anlaşılmaktadır. Bazı izlerden anlaşıldığına

---

[1] Karl W. Luckert, *Göbekli Tepe* (çev. Leyla Tonguç Basmacı), Alfa Yayınları, İstanbul, 2015, s. 234, 235.

göre insanlar da bu mağara içine girip çıkmışlardır. Araştırmacıların tespitlerine göre Razboyniçya mağarasının yakın çevresinde Orta ve Üst Paleolitik dönemde insanların yerleştikleri anlaşılan birkaç mağara ve açık hava alanı bulunur ki nispeten yerleşik avcı-toplayıcılar olan bu insanların yaşadıkları zaman çağımızdan 50.000-100.000 yıl öncesine işaret ediyordu. Böylece bölgeye insanların da kurtlar gibi erken çağlardan beri yerleştikleri anlaşılıyor.[2]

Yakın zamanlarda Sibirya'da ve Altay'da yapılan arkeolojik kazılar ve DNA analizleri kurtlar ve ilk köpekler hakkındaki düşüncelerimizi daha net hâle getirdi ve kuvvetlendirdi. Arkeologlar, insan mezarının hemen yanında yalnızca bir kurdun veya köpeğin tek başına gömüldüğü mezarlar keşfettiler (kurt mezarı) ve hemen buralarda kazı ve çalışmalara başlayarak önemli sonuçlar elde ettiler. Bizim için konumuz itibarıyla söz konusu kurdun fiziksel varlığı yanında ona ait bir mezara gömülmesi de büyük önem arz etmektedir. Çünkü bu husus onun İç Asya'nın Sibirya kesiminde Paleolitik devirden beri belki bir tanrı olarak görüldüğünü düşündürmekte ve ayrıca yüzlerce yıl sonra ortaya çıkacak, Proto-Türkler ve sonraki Türklerde görülecek, Gök Tanrısı veya onun elçisi ya da bir hayvan ata ve ana olarak kabul edilmesine neden olacak gelişmelerin başlangıcına işaret etmektedir. Öte yandan bu kurt mezarının varlığı büyük ihtimalle kurtlarla ilgili inanç ve mitlerin kökeninin de İç Asya veya Sibirya'da olduğunu göstermekte ve bu bölgelerden zamanla tüm Avrasya'ya, hatta eski dünya da denilen üç kıtaya yayıldığına işaret etmektedir.

Çizim 1

Sibirya'da Angara Nehri'nin İrkut koluna yakın Şamanka'da (Shamanka) neolitik dönemin Kitoi ismiyle anılan kültür evresine ait dört mezarda kurt ve köpek kalıntıları bulundu. Benzeri şekilde Lokomotiv mezarında da kurt gömüsü vardı (Çizim 1). Kurt ve köpek kalıntıları (dişler vs.) insan mezarlarında ama biri kurt, diğeri köpek iki hayvan iskeleti de insanların yanındaki ayrı mezarlarda bulunmuştu. Erken neolitik devirdeki bu (Sibirya Cis-Baykal) kurt ve köpek mezarları, araştırmacılar tarafından animist inançlarla bağlantılı olarak değerlendirilmiştir. Tabii araştırmacılar, söz konusu bölgede Türk olan ve olmayan bazı halklardaki animist eğilimlerin günümüze kadar inançlar içinde yaşamasına da bakarak analojik değerlendirmeler yapıyorlar. Böylece kurt veya köpek mezarlarının, insanlar gibi ruhları olduğu kabul edilen bu hayvanlara saygı gereği yapılarak onların törenle bu mezarlara gömüldükleri düşünülüyor. Bu hayvanlar için düzenlenen tören ve onların mezarlara gömülmesi söz konusu edilen hayvanların, insan gibi kendi topluluklarının üyesi birer kişi ya da insanların yoldaşı ve yardımcısı, toplumun çeşitli özelliklerinin yansıdığı varlıklar veya insanın, insan toplumlarının metaforları gibi düşünülmüş olabileceğini ortaya koyuyor. Bu nedenlerle onların da insanlar gibi saygın bir şekilde gömülmelerinin gerektiği anlaşılır. Ancak hayvanlara gösterilen saygınlık onların hangi hayvan olduklarına göre de değişir. İnsan toplumlarında olduğu gibi hayvanlar arasında da eşitlik yoktur. Dolayısıyla kurt gücü ve yırtıcılığı ile diğerlerinden daha korkulan ve saygı duyulan bir hayvan olarak karşımıza çıkabilir ancak yine animist anlayışa ve diğer temel inançlara göre, insan veya hayvan ruhlar birbirine dönüşebilmekte, biçim değiştirebilmekteydi.[3]

Bazı araştırmacılar bu erken dönemlerde (Şamanka ve Lokomotiv mezarlıklarındaki bazı mezarlara gömülmüş) kurdu bizim gibi hayvan ata veya hayvan ana olarak değil de "totem" olarak

---

2 Nikolai D. Ovodov, Susan J. Crockford, Yaroslav V. Kuzmin, Thomas F.G. Higham, Gregory W.L. Hodgins, Johannes van der Plicht, "A 33,000-Year Old Incipient Dog from the Altai Mountains of Siberia: Evidence of the Earliest Domestication Disrupted by the Last Glacial Maximum", *PLOS ONE*, C. 6, S. 7, s. 1-7; Anna S. Druzhkova, Olaf Thalmann, Vladimir A. Trifonov, Jennifer A. Leonard, Nadezhda V. Vorobieva, Nikolai D. Ovodov, Alexander S. Graphodatsky, Robert K.Wayne, "Ancient DNA Analysis Affirms the Canid From Altai as a Primitive Dog", *PLOS ONE*, C. 8, S. 3, s. 1-6.

3 Robert J. Losey, Vladimir I. Bazaliiskii, Sandra Garvie-Lok, Mietje Germonpré, Jennifer A. Leonard, Andrew L. Allen, M. Anne Katzenberg, Mikhail V. Sablin, "Canids as persons: Early Neolithic dog and wolf burials, Cis-Baikal, Siberia", *Journal of Anthropological Archaeology*, C. 30, S. 2, Haziran, 2011, s. 174-189.

nitelendiriyorlar.[4] Oysa daha önce de ifade ettiğim gibi başka bir kültüre ait terim olan "totem" sözcüğünü kullanmak bana çok doğru veya çok uygun gelmiyor.

Bize göre başlangıçta insanlar gibi mağaralarda (inlerinde) yaşayan kurt kalıntılarının varlığı ve bu kalıntıların Paleolitik devirlere kadar indiği de düşünülürse; bu hayvanların sadece ruhları olan kişiler olduğunun kabulünden dolayı değil, yukarıda da ifade ettiğimiz gibi zaman zaman hayvan ata veya hayvan ana veya tanrı olarak da saygı gördüklerini ortaya koyuyor. Daha eski gök-yer/su ve atalar inançlarının günümüze ulaşmış şekilleri olan Kamcılıkta (Şamanlık) da "koruyucu ruh" tasavvuru ve benzeri anlayışın söz konusu olması kurdun ve diğer bazı hayvanların hayvan ana veya ata olarak da kabul edildiklerinin göstergelerinden sayılabilir.

Bizim düşüncemize göre İç Asya ve Orta Asya'da gök-yer/su ve atalar inançları Paleolitik devirlerde ortaya çıkıyor ve neolitik devirde de çeşitli adlarla anılan kültürler içerisinde gelişimini sürdürüyor. Bu birikim sonraki devirlerin alt yapısını oluşturmak üzere Kalkolitik ve Tunç devirlerine ulaşıyor. Neolitik devirden itibaren toplumsal yapılanmalar ortaya çıkıyor ancak uluslaşma veya büyük boy birliklerinin birleşerek daha büyük siyasi ve toplumsal yapıları meydana getirmesi daha ziyade Tunç devrinde oluyor. Türklerin ataları da İç Asya'da bu zamanlarda doğan ve birbiriyle bağlantılı olan kültürlerin mensupları olarak Tunç devrinde tam olarak ortaya çıkıyorlar, İskitler veya Proto-Türk grupları ile devlet kurma serüveni başlıyor ve Asya Hun Devleti'nin kurulması ile de uluslaşmalarını büyük oranda tamamlıyorlar.

İç Asya'da neolitik devirlerden belki de daha önce Anadolu'da neolitik devir yaşanıyordu. Yırtıcı hayvanlara ilişkin (örneğin leopar) kültleri erken Anadolu kültürlerinde de görmekteyiz; tıpkı Çatalhöyük'te olduğu gibi. Çatalhöyük'te karşımıza çıkmamakla birlikte son yıllarda Alman arkeologlar tarafından ilk arkeolojik kazıları yapılarak ortaya çıkarılan Göbekli Tepe'de sanat alanında belki de ilk kez vahşi kurt heykellerine rastlıyoruz (günümüzden 12.000 yıl önce).

Türkiye'nin Güneydoğu Anadolu bölgesinde Şanlıurfa ilinin 17 km doğusunda, Örencik köyü yakınında bulunan Göbekli Tepe (ve benzeri tapınakların olduğu Nevali Çori arkeolojik sitesi) bizim düşüncemize göre binyıllar sonra ortaya çıkacak Türkler için de önemlidir. Çünkü burada var olduğu tespit edilen inançlar İç Asya'da sonrasında Türklerin de mirasçısı olduğu inançlara uymaktadır. Öte yandan Türklerin atalarında ve en eski Türklerde var olduğunu bildiğimiz açık hava tapınakları da hem eski Sümer kültürüne ve hem de Göbekli Tepe'deki tapınak tipine uygun özellikler taşıyor. Burada ihtimalen üstü açık olduğu düşünülen tapınaklardaki dikili taşlar üzerinde yer alan çeşitli simgeler ve insan ve hayvan figürleri de İç Asya topluluklarında olduğu gibi gök-yer/su ve atalar (insan veya hayvan) inançlarının Göbekli Tepe'de de bulunduğunu ve belki de tam manasıyla Göbekli Tepe'de başladığını (yeni bir merkez bulunmadığı sürece) bize gösteriyor. Bununla birlikte Göbekli Tepe kültürü Anadolu'da öncesi olmasa da Altaylar veya Sibirya bölgelerinde başlangıcı olan ve aynı bölgelerde sonraki devirlere özellikleri aktarılan bir kültür imiş gibi de görünüyor.

Göbekli Tepe'deki, büyük olasılıkla kurt olan, doğal büyüklüğüne yakın ölçülerde, ilk kurt başı figürü (heykeli) Klaus Schmidt kazıları sırasında fark edilmişti. Köylüler bu kurt başını bir duvarda malzeme olarak kullanmışlardı. Uzunluğu 32 cm olan ve büyük ihtimalle kurt olan bu baş heykelinde[5] hayvanın dişlerini gösterir biçimde ele alınması bir ikonografik hususiyettir (Resim 1, 2). Çünkü yüzyıllar sonra İç Asya'da Proto-Türk ve Türk sanatında

Resim 1

Resim 2

[4] Sergen Çirkin, *Güney Sibirya Arkeolojisi ve Şamanizm*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2019, s. 298, 299.

[5] Klaus Schmidt, *Taş Çağı Avcılarının Gizemli Kutsal Alanı Göbekli Tepe: En Eski Tapınağı Yapanlar* (çev. Rüstem Aslan), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2007, s. 106, R. 29.

İKİNCİ BÖLÜM

BÜYÜK HUN DEVLETİ DÖNEMİ TÜRK SANATINDA KURT VE ANLAMLARI

Hunların atalarının Büyük Hun Devleti kurulmadan önce MÖ 2000'lere kadar indiğini ve İç Asya'daki Proto-Türk grupları içinde yaşadığını eski Çin kaynaklarına dayanarak söyleyebiliyoruz. Bu nedenle aslında özellikle Demir Devri'nin başlangıcından sonra ortaya konan ve devletin kuruluşuna kadar geçen süre içindeki sanat eserlerinin bir kısmında Hun (Hsiung-nu veya Hiung-nu) aidiyetini aramak da pek yanlış olmaz. Bilhassa MÖ 4. yüzyıldan itibaren meydana getirilen sanat eserlerini bölgelerine göre (MS 200'e kadar) Hunlara mal etmek de mümkündür. Yukarıda bu türden bir kısım kurt tasvir veya şekilli sanat eserlerinden de söz etmiştik. Bu kısımda ise Hunlara aidiyeti daha kesin olan eserler üzerinde durup aynı zamanda kurt kültlerinin Hun devrinde de devam ettiğini göstermeye çalışacağız.

Moğolistan'daki Hun mezarlarında kurt gömüsü var mıdır bilmiyorum (olması muhtemeldir) ancak çok eski çağlarda başlayan ve gelişen kurt ve akabinde köpek kültünün bir devamı olarak Hun mezarlarında köpek gömülerine sıklıkla rastlanmaktadır. Moğolistan, Burkhan Tolgoi'deki birkaç köpek mezarına karşın diğer birçok Hun (Hiung-nu/Hsiung-nu) mezarında da köpek gömülerine rastlanmıştır. Övörhangay Aymak'taki Tevsh Uul'da, Morin Tolgoy'da, Ulanbator'un yakınındaki Töv Aymag'daki Baruun Hayrhan'da, Batı Moğolistan'daki Gov Altay Aymağı'ndaki Khirgist Khooloy'da özel ritüellerle gömülmüş köpekler ortaya çıkarılmıştır. İnsanlarla aynı tarafa yönlendirilmiş ve sol tarafa konulan köpekler bazen tabutlar içine yerleştirilmişti. Araştırmacılar genellikle atın öteki dünyaya öleni götüren bir hayvan olduğunu düşünürken köpeğin ise öteki yaşamda ölen kişiye rehberlik ettiğini ileri sürmek eğilimindedirler.[1]

E. Esin'e göre Karasuk kültürü, bir kısım Europeoid (Avrupai) toplulukların etkisi sonucunda bir süre sonra Tagar kültürüne dönüştü. MÖ 300 civarında ise yeni Mongoloid nüfusun bölgeye göç etmesiyle de Tagar kültürü, Taştık kültürü olarak yeni bir veçheye büründü. Taştık kültürü zamanla Türkçe konuşan boyların kültürü hâline geldi. Ona göre Kagnılı boylar, Kırgız ve Göktürk kültürlerinin kökeni de bu devir idi.[2]

E. Esin'e göre Çinliler, Hunların da atalarından olan "Jung", "Ti" ve "Ting-Lingler"i değişik hayvanlara ancak çoğunlukla da kurda benzetiyor ve kurt cinsinden hayvanlardan türediklerini ileri sürüyorlardı. Yine Çinlilere göre Ting-Linglerin kalbi kurt ve kaplan kalbi gibi (yırtıcı ve vahşi) gibi idi.[3]

Anlaşıldığı üzere Asya Hunları (Doğu Hunları) İç Asya'da Paleolitik devirden beri geliştiğini yukarıda izah ettiğimiz kurt kültünü sürdüren Türk topluluklarından biri idi. Onların kurdukları büyük devlet, İç Asya'da ve Orta Asya'daki kültürel birlikler çağını sona erdirmiş, büyük devletler, hatta kimine göre imparatorluklar çağını başlatmıştı.

Şimdi Hun sanatına ait çeşitli sanat eserleri ve arkeolojik buluntularda tanrı kurt imgesinin ne şekilde yansıdığına hem biçim hem de anlam açısından (ikonografik ve ikonolojik bakımlardan) bir göz atalım.

Türklerde ve atalarında boyların, boy birliklerin ve devletin en önemli simgesi olan bayrak/sancak yalnızca siyasi yapıyı temsil eden bir şekil, nesne veya kumaş değil, aynı zamanda da kutsal idi. Onun kutsallığı kökeninin soyundan geldiklerine inandıkları hayvanların şekillerine dayanıyor olmalarından ileri gelmekteydi. Tanrı, ruh, hayvan ata veya ana ve hatta isterseniz totem deyin (daha önce belirttiğim üzere, bence manası nispeten dar olan totem sözcüğünü kullanmak pek de doğru değil), var olduklarından bu yana Türklerde kurt kültü, tanrı veya Tanrı'nın temsilcisi kurt vardı.

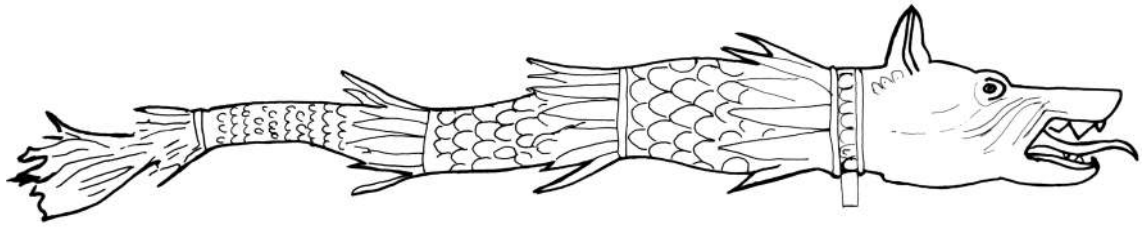
---

1 Hélène Martin, "The Animal in the Xiongnu Funeral Universe: Companion of the Living, Escourt of the Dead", *Xiongnu Archaeology. Multidisciplinary Perpectives of the First Steppe Empire in İnner Asia* (ed. Ursula Brosseder-Bryan K. Miller). Vor Und Frühgeschichtliche Archäologie Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn, 2011, s. 241.

2 Emel Esin, *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Târîhi ve İslâma Giriş*, (*Türk Kültürü El Kitabı*, II, Cild I/b'den ayrı basım), Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1978, s. 11.

3 *age.*, s. 37.

Bunu gösteren buluntulardan birine Moğolistan'daki Noın Ula kurganlarından birinde rastlanmıştır. Değişik renklerden keçelerin bir araya getirilmesiyle oluşmuş torbanın başına yine bu kurgandan bulunan kurt başının takıldığı, böylece kurt başlı gönderin Asya Hunlarında da kullanıldığı anlaşılmıştır. Düşünceye göre bir sancak veya bayrak olarak taşınan kurt başlı bu keçe hayvan gövdesine yürüyüş esnasında ağzından hava doluyor, rüzgârla çırpınan ve ses çıkaran sancak-bayrak da canlı gibi algılanıyor idi.[4] Oluşan bu şekil geç dönemlerde tös/töz olarak ifade edilen (ongun, idol) bir şekil idi ve böylece kurt başlı gönder (direk) ve bayrak kullanan Göktürkler devlet kurmadan önce, devlet kurdukları dönemde Hunlarda var idi.

Çizim 76

Araştırmacıların belirttiğine göre MS 1. yüzyılda Asya Hunlarındakine benzer şekilde gövdesi yılan veya ejderi andıran kurt başlı bir bayrak Partlarda da vardı ve ayrıca MS 2. yüzyılda benzer şekilde bir kurt ve gerisindeki uzantıdan oluşan şekil Daçyalılarda, Tötonlardan Markomanlarda ve Danimarka'da Keltlerde de görülüyordu.[5] Collins, Göbekli Tepe'yle ilgili kitabında, ejderha olarak da bilinen Daçya savaş bayrağının kuyruk bölümünün kuyruklu yıldızı andırdığını iddia eder ve kurt ve ejder (yılan) simgelerinin yıldızlarla veya (geçici kıyameti getiren) kuyruklu yıldızla ilgili olduğunu çeşitli topluluklardan örneklerle izah etmeye çalışır (Çizim 76).[6] Daçya savaş bayrağı ile Noın Ula'dan çıkarılan kurt başlı Hun gönderine benzer olduğu açıktır ancak her ikisi de daha önce ele aldığımız üzere, Orta Asya'daki daha erken tarihli kurt başlı gönderlere dayanmaktadır.

Resim 30

Partların (MÖ 247-MS 224) Türklere mi yoksa Perslere mi daha yakın oldukları konusu tartışmalıdır ve henüz netliğe kavuşmamıştır ancak her ne olursa olsun en azından onların Türklerle yakın ilişkileri söz konusudur. Araştırmacı J.R. Hinnels, Pers mitolojisini ele aldığı kitabında Perslerle ilgili gördüğü bir Part amuletinden (tılsım) söz eder ve bunun arkası ve önündeki tasvirleri yayımlar.[7] Amuletin ön yüzünde ona göre Feridun olan bir kişi elindeki gürz ile saçlarından yakaladığı bir cini öldürmeye çalışmaktadır. Bize göre daha önemli olan arka taraftaki sahnede ise yine yazarın Roma sembolü olarak gördüğü ve buradaki anlamının ne olduğunu bilmediğini söylediği bir dişi kurt ve karnı altında kurdun memelerine doğru yönelmiş iki çıplak çocuk tasviri vardır. Çocuklardan sağdakinin kurt gibi kuyruğu olduğu görülüyor. Sivri kulaklı ve ağzı tehditkâr bir şekilde açık kurdun sırtı yukarısında ay-yıldız şekli bulunmaktadır (Resim 30). Oval bir sikke gibi görünen amuletin üst kenarında bir satır yazı vardır. Bir Part amuletinde bu türden bir sahneyi ikonografisi benziyor

4 *age.*, s. 19.
5 *age.*, s. 19.
6 Andrew Collins, *Göbekli Tepe ve Tanrıların Doğuşu*, R. 16.3.
7 John R. Hinnell, *Persian Mythology*, Library of the World's Myths and Legends, Newnes Books, Middlesex (baskı Eski Yugoslavya) 1985 (2. baskı), s. 38, 39.

diye "Roma simgesi" olarak nitelendirmek yanlıştır. Demek ki Partlarda da yer aldığına göre aynı zamanda bu, Avrasya'da anonim bir simgedir ve herkes kendi mitolojisine göre ortak mitin versiyonlarını üretmektedir.

Eliade, Türklerde olduğu gibi, toplumlarının kurttan türediğine inanan Daçyalılar (Daçlar/Daklar) hakkında düşüncelerini etraflıca ifade eder. Ona göre (kitabımızın "böri"ye verilen adlar ile ilgili bölümde belirttiğimiz üzere) Daçyalıların isimlerinin ilk şekli "kurt" sözcüğüyle ilgiliydi. Daçyalılar, kendilerini kurt veya kurtlara benzeyen ya da kurtlarla aynı olan varlıklar şeklinde görüyorlardı. Eliade'nin anlatımına göre Romalıları oluşturan ilk topluluklarda ve aslında en erken Antik Çağ'dan beri her yerde olduğu gibi Daçyalılarda da bir toplum oluşturma aşamasında yeni topraklar arayan göçmenler, erginleme sınavı sırasında haydutlukla geçinmek durumunda olanlar, kendilerine sığınacak yer arayan kaçaklar ve kanun kaçakları bir araya gelmişlerdi ve bunların hepsi "kurt" gibi davranıyorlar, kurt gibi yaşıyorlar, bir kurt tanrı tarafından korunuyorlar veya onlara "kurtlar" deniliyordu. Daçyalılarda ritüel sırasında kurda dönüşme yeteneğinin olduğuna inanılırdı. Bu tören sırasında kurdun dış görünüşü ve davranışları taklit edilerek bu dönüşümün olması sağlanıyordu. Ritüel amaçlı kurdun taklit edilmesi askerî erginleme törenlerinin yanı sıra gizli savaşçı tarikatların da ayırt edici bir özelliğiydi. Böylece ritüeller ve inançların da etkisiyle göçmenler ve kaçaklar kendilerini toplumdan ayrı bir kurt sürüsü gibi görüyor ve öyle de davranıyorlardı.

Burada erken devrin Türkleriyle benzer yönler de açıktır. Eski Türkler, en azından onların bir kısım boyları da kendilerini kurtla özdeşleştiriyor, kurt veya kurt gibi görüyor ve kurdun yaşantısına benzer şekilde bir yaşam sürerek ona benzer davranışları gösteriyor, çoğu kere onu bir hayvan-ana veya ata olarak tanıyor, en azından ondan ve onun yaşantısını kendilerine örnek alıyorlardı.

Eliade, Daçyalılarla İranlılar ve Almanlar ve başka uluslardaki çeşitli benzeri durumları kurt bağlamında tartışırken Daçyalıların sancağında da İran'da olduğu gibi ejderha gövdeli bir kurt tasviri bulunduğunu ifade ediyor. Ancak araştırmacının İran ögesi olarak verdiği kurt tasvirli sancakla ilgili örnekler İranlılardan ziyade Türklere işaret etmektedir. Kitabımızın ilgili bölümünde aşağıda bu hususları da tartışacağız.

Eliade, Daçyalılarla köken birlikteliklerine işaret etmekten ziyade "kurt" ile ilgili uygulamalar arasında Avrasya topluluklarında görülen benzerlikleri sıralıyor. Nitekim bu bakımdan Hunlarda da bir kurt kültü olduğuna ve onların bir kolu olarak kabul ettiği Tu-kiularda da (Türk Kağanlığı, Göktürkler) kurt başlı sancakların bulunduğuna değiniyor.

Bütün bu değişik uluslarla olan genel benzerliklere rağmen Daçyalıların isminin (Eliade için ispatlanmamış sayılsa da) İskit dili (yani büyük ihtimalle Türkçe) kökenli olduğunun büyük oranda kabul görmesi, Daçyalılarla eski Türkleri daha yakın bir konuma düşürüyor.

Eliade, Daçyalıların kurtlarla (ve başka hayvanlarla) ilgisini sınıflandırmalar yaparak detaylı bir biçimde açıklamaya çalışıyor. Araştırmacı, gürz ve sancak kullanımı, kendilerini kurtlarla ilişkilendiren savaşçı tarikatlar, kurtla ilgili mitsel-ritüel anlatımlar, uygulamalar, yırtıcı hayvanlar ve kurtların savaşçılarla ilgisi (kurt biçimine girme, kurt postuna bürünme dâhil), ritüel av, köken mitleri, rehber hayvanlar gibi (hem başka hayvanlar hem kurtla ilgili) çeşitli konuları karşılaştırmalı olarak ve özellikle Daçyalılar açısından incelemeye çalışmaktadır.[8] Ancak Eliade tüm bu konuları "Hint-Avrupalılık" teorisine bağlı olarak ele almaya çalıştığından zaman zaman zorlama ve doğru olmayan sonuçların ortaya çıkmasına da neden olmuştur.

Bugünkü Romanyalılarda eski Dak kültlerinden dolayı ve bir miktar da Roma kültürü propagandası nedeniyle günümüzde de kurda olan ilgi ve hatta sevgi sürmektedir. Romanya kentlerinde günümüzde yapılmış Romulus ve Remus heykelleri görüldüğü gibi, en büyük petrol

[8] Eliade'nin Daklarla ilgili ayrıntılı açıklamaları için bk. Mircea Eliade, *Zalmoksis'ten Cengiz Han'a: Daçya ve Doğu Avrupa Folkloru ve Dini Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme*, s. 15-38, 173, 179, 181, 182.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GÖKTÜRK (KÖKTÜRK/TÜRK KAĞANLIĞI) DÖNEMİ TÜRK SANATINDA KURT VE ANLAMLARI

Proto-Türkler ya da Ön-Türkler adını verdiğimiz Türklerin boy birleşmeleri içinden çıkan ve farklı isim alarak hanedan ve devlet kuran büyük Türk halklarından biri de Göktürklerdir. Hun Devleti'nin siyasi olarak sona ermesi ve Hunların çeşitli bölgelere yayılarak daha küçük bazı devletler kurmalarından ve bir bölümünün de Avrupa'ya doğru İç Asya'dan uzaklaşarak Avrupa Hun Devleti'ni tesis etmesinden sonra veya bu sırada, eski Çin kaynaklarının da Hunlardan çıktığını söylediği Göktürkler büyük bir devlet kurarak İç ve Orta Asya'ya hâkim olma aşamasına gelmişlerdi. Onlar da MÖ 3000'lere kadar inen atalarından ve yine atalarının bir parçasına bağlanan Sakalar ve Hunlardan "kurt" kültünü de devralarak kendi anlayışlarına göre geliştirmişlerdi. Göktürklerle ilgili yapılan ve sayıları gün geçtikçe artan arkeolojik kazılar sayesinde Göktürk devri Türk uygarlığının büyüklüğü gün geçtikçe daha fazla gözler önüne serilmektedir.

Göktürklerin devlet kurdukları dönemin Türk sanatında kurt biçimindeki eserler veya tasvirler birkaç grup içerisinde sınıflandırılarak ele alınabilir. Bunlar yüksek kabartmalar, heykel veya heykelcikler, kaya resimleri ve freskolar, metal eserlerdir.

Taş kabartmalar çoğunlukla yazıtların kemer formu oluşturan tepe (tepelik, tak) bölümlerinde karşımıza çıkar. Ancak bu eserlerde bir kısım hayvan figürlerinin kabaca ejder şeklinde görünmeleri tartışmaları da beraberinde getirir. Daha önce ilgili bölümde sözü geçtiği gibi Hunlarda bir ejder kültünün bulunduğu sabit görünmektedir ancak burada sözü edilen ejder muhtemelen böri başlı ejderdir. Yine daha önce ifade ettiğimiz üzere Rudenko'nun tespitlerine göre böri başlı ejderler veya kurt ejderler Çin sanatına İç Asya bölgelerinden (Türklerden) ithal edilmiştir. Dolayısıyla bazı Göktürk yazıtlarının kemer formundaki üst bölümünde yer almış ejder kabartmaları açık havada oldukları ve her türlü tahribata maruz kaldıklarından bunların kurt başlı veya kurt-ejder olup olmadıklarını tam olarak tespit edemiyoruz. Ancak kuvvetle tahmin ediyoruz ki en azından bir bölümü kurt başlı ejder veya kurt ejder şeklindeydi. Bunlar bazı dikili yazıt taşlarında cephelerde çift veya çift başlı ejder olarak evrenin dört ana yönüne göre sıralanmışlardı. Bu tür kabartmaları incelemeye başlamadan önce kronolojik olarak en erken tarihli örnek olduğu için önce Bugut Yazıtı'ndaki tek figürlü kurt kabartmasına bir göz atalım. Bugut Yazıtı'nın üst bölümündeki yüksek kabartmanın kurt olduğunda hiçbir şüphe yoktur ancak burada da kitabenin üst sağ kısmı kırıldığından (günümüzde yapıştırılmış ama bazı küçük parçalar kayıp olduğundan eser üzerinde biraz iğreti durmuştur) kurdun karnı altında Roma ikonografisindeki örneklerine benzer şekilde kurdun memelerinden süt emen çocuk tasvirlerinin bulunup bulunmadığı net bir şekilde anlaşılamamaktadır.

Çizim 87

Resim 43

Bugut Yazıtı'ndaki Kurt Kabartması

Bugut Yazıtı, I. Göktürk Devleti'nin çok önemli bir yazıtıdır (Çizim 87, Resim 43). 1956 yılında keşfedilmiş, 1968 yılında da ilk kez incelenmiştir. O yıldan bu yana birçok araştırmacı bu değerli yazıt ve sanat eseri üzerinde durmuş ve içeriği hakkında görüşlerini bildirmiştir.[1]

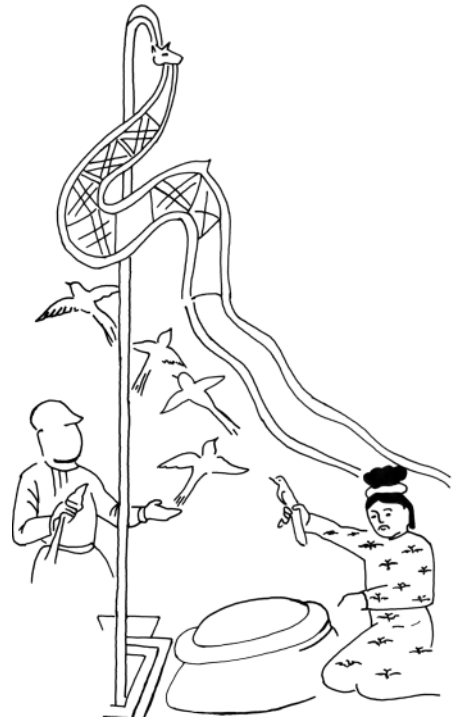
Söz konusu yazıt, Kültigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk Yazıtları ile ilgili olduğu gibi muhteme-

[1] Jean Paul Roux, *Orta Asya: Tarih ve Uygarlık* (çev. Lale Arslan), Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2006 (2. baskı), s. 131-133.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

UYGUR DEVRİ TÜRK SANATINDA KURT

Özellikle Ötüken Uygur Devleti hemen hemen her açıdan Göktürk Devleti'nin bir devamı olduğundan, sanat eserlerindeki kurt şekil ve tasvirleri de Göktürk sanatının devamı gibidir. Birinci devletleri yıkıldıktan sonra yeni devletler kuran sonraki Uygurlarda, Budist ve Manihaist sanat ön plana geçse de kurt ile ilgili eski tasvirler tümüyle ortadan kalkmamıştır. Örneğin kaya ve duvar resimlerinde görülen örneklerinden söz ettiğimiz kurt başlı gönder veya sancaklar Uygur devirlerinde de (8-13. yüzyıllar) karşımıza çıkmaktadır.

Çizim 105

Kurt başlı bir gönder bulunmakla birlikte konusu itibarıyla daha farklı bir duvar resmi, Doğu Türkistan'ın Murtuk şehrinde bulunan mağara tapınaklarından 3 numaralı mağarada tespit edilmiştir (Çizim 105). Resmin özgün yüksekliği 48 cm'dir. Söz konusu resim Kşitigarbha veya Amoghapâsa ile ilgili bir sahnenin yanına yapılmıştır.[1] Resmin en dikkat çekici ögesi, bir gönderin (bayrak direğinin) ucundan sarkan kurt başıdır. Kurt başının, direğin tepesine bağlanan bir keçe veya kumaş parçasına geçirildiği anlaşılmaktadır. Sonrasında kurdun ağzından genişleyerek çıkan kumaş veya keçe parçası, uzunca bir torba gibi belli yere kadar devam ederek sonuçlanıyor ve onun ucundan ayrıca iki şerit çıkarak rüzgârda hafifçe dalgalanıyor. Gönderin (direğin) alt ucu dörtgen çerçeveli bir alana dikilmiştir (havuz?).

Kurt başlı gönderin sol tarafında Uygur Türkü olabilecek bir şahıs ayakta durmaktadır. Bu insan figürü, belinden kemerle sıkılmış uzun bir kaftan giymektedir. Başında ise eski Uygurların giydikleri tipten bir başlık bulunmaktadır. Söz konusu figür sağ elinde bir kuş tutmakta, açtığı sol elinden ise bir kuşu salmaktadır. Yukarıya doğru yükselen kuşlar, salınarak özgür bırakılan kuşlardır. Burada belki de sancak ruhuna veya böriye kansız kurban sunulmaktadır.[2] Bu insan figürünün sağdaki oturan insan figürüyle "kuşların salınması" işlemi dolayısıyla bağlantısı olduğunu, oturan figürün elinde bulunan bir kuşu ona doğru kaldırarak tutmasından anlıyoruz. Oturmakta olan figür, Türk oturuş şekillerinden biri olan dizlerinin üzerine çökmüş durumda gösterilmiştir. Uzun desenli kumaştan bir elbise giymektedir. Elbisenin desenleri çift başlı kartal şeklindedir. Göktürk ve Uygur insan tasvirlerinde bu şekilde dönemin mitsel veya sembolik motiflerini içeren tasvir veya motifleri elbise deseni olarak yaygın bir biçimde görüyoruz. Göktürk ve Uygurlarda yaygın olan bu gelenek, onuncu yüzyıldan itibaren Müslüman olan Türk topluluklarında da devam etmiş, hükümdarlar ve beyler Osmanlı devri sonuna kadarki süreçte sembolik desen veya motifli kaftanlar, elbiseler giymişlerdir. Dizi üzerinde oturmakta olan ve diğerinin karşı tarafında bulunan figür, sol eliyle önündeki çuval veya bir kaptan kuşları alıp sağ eliyle karşısındaki adama

---

1 Albert Grünwedel, *Altbuddhistische Kultstätten in Chinesisch-Turkistan*, s. 303, Fig. 617.

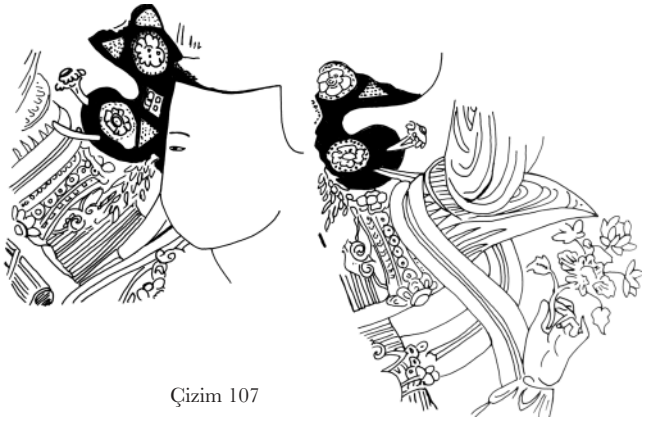
2 Emel Esin'e göre, kurt başlı alemli bayrağa Göktürklerde kurban veriliyordu ve bu gelenek muhtemelen Uygurlara ait bu resme de yansımış idi: bk. Emel Esin, *Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu*, s. 287, Resim 357.

uzatmaktadır. Ötekisi ise sağ eliyle alıp sol eliyle serbest bırakmaktadır. Tabii, oturan adamın da elini açarak kuşları uçurduğu düşünülebilir; bu durumda resmin sol tarafında bugün mevcut olmayan, içinde kuşların bulunduğu bir kap olması gerekir. Gönderin bulunduğu noktaya bakarsak ve resmin sağ yanı ile sol yanının simetrik olması gerektiğini düşünürsek, belki de özgün sahnenin böyle olduğunu ileri sürebiliriz. Oturan figürün ortadan ayrılmış dalgalı uzun saçları, yukarıda bir kumaş şeritle büzülerek serbest topuz şeklinde toplanmıştır; bıyıklı olup yüzünde sakal yoktur. Resim, 9-10. yüzyıllara tarihlenebilir.

Çizim 106

Uygur-Türk sanatının en önemli merkezlerinden biri olarak niteleyebileceğimiz Bezeklik Mağara Tapınaklarının altıncısında, kapı pervazı yakınında bulunan iki resim parçası (aslında aynı resmin birisi düşmüş iki parçası) muhtemelen bir devatâ figürünü gösterir (Çizim 106, 107). Devatâlar koruyucu tanrılardır ve özellikle baş ikonografisi Uygur prenseslerinin başlarının tasvir şekline benzer. Devatânın üst yarısı olduğu zannedilen kısım, bir mimari parça üzerinde bulunmuştur ancak bizi konumuz itibarıyla bu resmin alt kısmı olduğunu zannettiğimiz, baş ve göğüs kısmından aşağısı görünen bir devatâyı gösteren bölümü ilgilendirmektedir.

Bol bir pantolon üzerine kıvrımları belli olan geniş ve uzun bir elbise giymiş kadın figürü, sarı konturlu kırmızı beyaz ayakkabılar giymektedir. Grünwedel'in ifade ettiğine göre böyle bir ayakkabı, Bezeklik'te gerçekten de bulunmuştu. Figür, ayaklarının her biriyle iki lotus kaide üzerinde durmaktadır. Kadın figürünün sağ omuzundan aşağıya, açık ağzında dişleri belli olan bir böri postu sarkmaktadır. Bu, muhteşem bir ayrıntıdır. Özelde kurt postunun sembolizmine, genelde ise börinin kimi literatürde söyleniş şekliyle totem, daha doğrusu hayvan ata ve hayvan ana oluşu özelliğine veya koruyucu ruh olduğuna işaret eder. Gövde kısmının yüksekliği 90 cm, baş kısmı olduğu sanılan üst bölümün genişliği 80 cm olup bu duvar resmi oldukça büyük tasvirlerdendir.[3]

Çizim 107

A. Rahman, Sovyet arkeologlarının Dış Moğolistan'da Budist yapı kalıntılarında gerçekleştirdikleri bir kazıda ortaya çıkardıkları bir kemer üzerinde, bağlı bir dişi kurdun memelerinden süt emen dört çocuk (dişi kurttan doğan ilk Türk çocukları) tasvirinin bulunduğundan söz etmektedir ancak araştırmacı, bir kaynak vermediği için sözü edilen bu eserin herhangi bir fotoğrafı veya çizimini elde edemedik ve bu bilginin doğru

[3] Albert Grünwedel, *Altbuddhistische Kultstätten in Chinesisch-Turkistan*, s. 243, 244, Fig. 516 ve 517. İlk olarak Grünwedel'in "böri"ye değinmeksizin tanıttığı bu resimlerden insan şeklinin gövdesinin alt bölümündeki ayrıntı böri olarak daha önce şu kitapta ifade edilmiştir: Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş 1: Türklerde Köy ve Şehir Hayatı (Göktürklerden Osmanlılara)*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1985, Resim 30. Ögel, Grünwedel'in yayımladığı çizimi kısmen tekrar çizmiş ve altına "Mukaddes kurt ve kutsal kap (Uygur çağı)" kaydını düşmüş ve başka da bir izahatta bulunmamıştır. Ögel'in bu ve çalışmamız için kullandığımız diğer Türk mitolojisi hakkındaki kitaplarında Türk sanat tarihindeki kurt tasvirlerine ilişkin bir miktar örnekleri görsel olarak aktardığı ancak çoğu kere bu sanat eserlerini tarihî belge gibi kullandığından haklarında izahat vermediği görülür. Uygur Türkü Esat Süleyman da söz konusu *devatâ* resmini Ögel'in yansıttığı şekliyle alıp kitabında kullanmıştır: bk. Esat Süleyman, *Uygur Totem Medeniyeti* (Arap harfli Uygur Türkçesi baskı), Şincan Halk Neşriyatı, 2001, s. 214, R. 27.

olup olmadığını anlayamadık. Aynı yazar, Arkeolog Doromcagulu'nun MS 570 yılında Dış Moğolistan'da Türk Hakanı Moyunçur'un yaptırdığı bir abideyi bulduğunu ve onun üzerinde dişi kurdu emmekte olan bir çocuk tasvirinin bulunduğunu da söyler ki bu sözünü ettiği eserin de hangi abide olduğunu tespit edemiyoruz; belki de Bugut Yazıtı'ndan söz ediyor.[4] Bugün Moyunçor'un (Şine Usu) mezar külliyesinde bulunan yazıtın tepesinde kurttan süt emen çocuk kabartması yoktur. Ancak damgaların bulunduğu üst kısmın yukarısında, taşın gövdesinin ortada dörtgen çıkıntı oluşturacak şekilde yontulduğu dikkati çeker ki belki de buraya ayrı bir parça hâlinde yapılmış kurttan süt emen bir çocuk kabartması oturtulmuştu. Alt kısmının da benzeri şekilde düzenlenmesi ve çıkıntının kaplumbağa şeklindeki kaideye (vaktiyle) geçirilmiş olması ve ayrıca 760 yılında dikilen bu yazıtın Uygur Kağanlığı döneminin en detaylı yazıtı olması bu ihtimali göz önünde bulundurmamızı gerektirir.[5]

Uygur kağanının Moğolistan, Orhun Nehri yakınındaki başkenti (bugün Moğolistan, Arhangay Aymag'a bağlı Hotont Sum'da) Ordu-Balık veya Han-Balık'ta (Karabalgasun) diktirdiği yazıtın üzerindeki kabartmada yer alan gök ejderinin başının, böri kafası olduğu ve bunun tasvir tarzının Sibirya'da görülen bir kurt tasvirinin üslubuna uyduğu ileri sürülmektedir (Resim 49).[6] Bugün bir parçası kayıp olmak üzere birkaç parça hâlinde günümüze ulaşmış bu yazıt, sekizinci yüzyıl ortaları ve dokuzuncu yüzyılın başı arasına tarihlendirilebilir. Bazı araştırmacılar, Mani dininin kabul edildiği 762 tarihini esas alırlar. Bununla birlikte son zamanlarda Kazakistan'da yapılan bir araştırmada 808-832 yılları arasında yapıldığı da ileri sürülmüştür.

Kemerin altında "Ay Tanrıda Kut Bulmuş Alp Bilge Tengri Uygur Kağan'ın Bitiği" olarak takdim edilen, Alp Baga Tarkan tarafından yapılmış ve Uygurların Mani dinini kabul edişini anlattığı ifade edilen bu yazıt, Heikel'e göre, 90 cm yüksekliğinde, oturmuş durumda arslanların bulunduğu bir kaide üzerine oturtulmuştu. Yine ona göre kızıl granitten meydana getirilmiş anıtın yüksekliği 6 m ve genişliği 140 cm idi. Ancak burada bir yanılgı söz konusu olmalıdır. Günümüzde yapılan bir araştırmaya göre eserin ölçüleri 2 X 1,8 X 0,9 m'dir.

Bugün I. Karabalgasun veya I. Ordu Balık Yazıtı olarak anılan ve Eski Türkçe, Soğdca ve Çince yazılı kısımları da olan bu taşın üzerinde, kemer formu oluşturan ve simetrik olarak yerleştirilmiş iki ejder (çift ejder) kabartması bulunmaktadır. Gövdeleri pullu ve kanatlı ejderlerin başları, burnu bir volüt şeklinde ele alınmış, ağzı altındaki tüylerinin uçları volütler oluşturacak şekilde kıvrılmış bir kurt başı şeklindedir. Bu kurt başı, göz ve alın çıkıntısı itibarıyla Pazırık kurganlarından elde edilen kurt veya kurt başı örneklerini de hatırlatır.

Yine daha önce açıkladığımız üzere, neolitik devirden beri ve özellikle de İskit ve Hunlarda görülen şekilde kurdun ağzı açıktır ve dişleri görünmektedir. Ejderlerin arka ayakları veya pençeleri kemer formunun orta kısmında birbirine yaklaşmaktadır. Pençeler açık olduğundan, sanki bir şeyi (bir nesne, şekil veya kâseyi?) taşır veya kaldırır gibidir. Yılan gibi olan kuyrukları da ön bacaklardan ikincilere dolanmış vaziyettedir. Ağızlarında Ay-Dünya veya Güneş'i simgelediği ileri sürülebilecek küreler bulunmaktadır.[7] Yazıtın üst kısmından kalan taş parçalarına baktığımızda ön ve arka cephelerde (doğu ve batı cepheleri) simetrik iki kurt başlı ejder tasviri söz konusu iken dar cephelerin yukarısında üçer tane kurt-ejder başı görünmektedir. Bu bakımdan düzenleme, Kültigin ve Bilge Kağan Yazıtlarındaki ejderlerin durumunu hatırlatır. Burada bahsettiğimiz

---

4 Abdülkerim Rahman, *Uygur Folkloru* (çev. Soner Yalçın-Erkin Emet), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 4 Renk Yayın Tanıtım Matbaacılık, Ankara, 1996, s. 139. Yazarın aktardığı bilgilerde karışıklık vardır ve muhtemelen bu bilgiler hatalıdır, hatta yanlıştır.

5 Moyun Çor (Bayan Çor) Yazıtı'nın bugünkü durumu hakkında bk. Osman Fikri Sertkaya-Cengiz Alyılmaz-Tsendiyn Battulga, *Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi Albümü*, s. 237-244.

6 Emel Esin, *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Târîhi ve İslâma Giriş*, s. 110.

7 Yaşar Çoruhlu, *Erken Devir Türk Sanatı*, s. 317; O. Fikri Sertkaya-C. Alyılmaz-T. Battulga, *Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi Albümü*, Ankara, 2001, s. 214-218; İ.N. Tasmagambetov (redaktör), *Kazakstan Tarihı Turalı Turkı Derektemeleri II. Tom-Köne Turık Bitiktastarı Men Eskertkışteri (Orhon, Yenisey, Talas)*, Dayk Press, Almatı (Alma Ata), 2005, s. 149-151.

BEŞİNCİ BÖLÜM

UYGUR DEVLETİ'NDEN SONRA İÇ VE ORTA ASYA'DA BÖRİ (KURT) İMGESİ

Göktürk Devleti'nin siyasi olarak sona ermesinden sonra Göktürklerin ortaya koydukları kültür ve sanat, klasikleşerek bozkır kültürü mensubu diğer Türklerin de kültür ve sanatı hâlinde uzun yüzyıllar boyunca devam etti. Sadece, yabancı dinleri kabul eden Türk topluluklarını bundan ayrı tutabiliriz. Önce Tabgaçlar, daha sonra Karluklar ve Uygurlar, büyük oranda Manihaizmi ve Budizmi din olarak kabul etmişlerdi. Her ne kadar bu din kabulleri temel Türk inançlarını bütünüyle silememişse de (çünkü Türkler, eski inançlarını atmıyor, yeni inançları ile sentezler oluşturuyorlardı) yeni dinlerin ikonografik eğilimleri nedeniyle "böri" kültünün sanat ve diğer alanlarda yansıması zayıflamıştı. Bu durum dahi börinin, yani kurdun Türklerde bir tanrı, Tanrı'nın bir biçimi, Tanrı'nın görevlisi, hayvan ata veya ana olarak algılandığının bir göstergesidir. Türklerin bir kısmı Manihaizm ve Budizme veya Zerdüştlüğe, Taoizme eğilim gösterdikleri gibi bilhassa onuncu yüzyıldan sonra, başlangıçta zorla ve sonra kendi istekleriyle İslam'a eğilim gösterdiklerinde de aynı şey oldu. Önce Araplar, daha sonra da İranlılar, Türkleri kendi diledikleri gibi Müslümanlaştırmaya çalıştılar. Türkler ise İslamiyet'i kendi inanç ve kültürlerine göre, kendilerine özgü bir şekilde anlamaya ve kabul etmeye gayret gösterdiler.

Bununla birlikte bu her iki dönem arasında Moğolların varlığını da dikkate almak gerek. Çünkü Moğollar, belki de Proto-Moğollardan beri Türklerle yan yana ve bazen de aynı devletin toplulukları olarak birlikte yaşamış ve bozkır dünyası dışından gelenlerle mücadele etmişlerdi. Türkler, uygarlık ve siyaset konusunda daha ön planda olduklarından Türk kültürü, inançları ve sanatları önemli oranda Moğolları etkilemiş ve Moğollar, kendi kültür unsurlarının yanı sıra Türk kültürünün çeşitli unsurlarını da bünyelerinde taşımışlardı. Moğol istilası yabancı ülke ve topluluklar için olduğu kadar kimi zaman Türkler için de bir felaket boyutlarına tırmandı. Ancak belirli bölgelerde Budistleşmeye ve Müslümanlar eliyle Farslaşmaya veya Araplaşmaya başlayan Türk kültürünü, bu içine düştüğü durumdan da zamanla hâkim unsur hâline gelen Moğollar kurtardı denilebilir. Sanata yansımalarına baktığımızda da daha eski Türk unsurları, eski Türk inançlarının Moğollaşmış şekliyle birlikte yeniden ortaya çıktı ve böylece sanat ve kültür açısından da Araplaşma veya Farslaşma, en azından Moğol devletleri ortadan kalkıncaya kadar engellenmiş oldu.

Dahası Moğolların yöneticileri, kendilerini Türklerden ayrı görmüyorlardı. Moğol Devleti'nin çeşitli kademelerinde başta Uygur Türkleri olmak üzere Türkler de yer alıyorlardı. Moğol Devleti esasında bir Moğol-Türk Devleti idi. Bu nedenle daha sonra Cengiz Han'ın Türk mü yoksa Moğol mu olduğu sorunu uzun uzadıya tartışıldı. Emir Timur, ailesinin bir taraftan Moğol olmasına rağmen (anne tarafından Türk) kendisini Türk olarak kabul etti ve büyük bir Türk devleti kurdu. Keza Hükümdar Babür de öyle. Aşağıda eserinden bahsedeceğimiz Moğol Hanı Ebulgazi Bahadır Han da kökenini bilmekle birlikte kendini Türklerden ayrı görmüyordu.

Moğollarda Böri (Kurt)

Moğollar, Türk ve Türk İslam dünyasında on ikinci yüzyılda büyük Moğol Devleti'nin kuruluşu ve neredeyse bütün Orta Avrasya'ya yayılışından sonra, uzunca bir süre Orta Avrasya bölgelerinin hâkim milleti oldular.

Moğollarda köpek kültünün yanı sıra kurt kültünün de bulunduğunu biliyoruz ancak bu kurt kültü, temel unsur ve müesseseleriyle yüzyıllar boyunca bir arada bulundukları Türklerden gelmiş olmalıdır. Ya da ortak inançlar bu kültün kısmen Moğollarda da olmasını sağlamıştır. Aşağıda

ele alacağımız üzere, Moğolların temel kaynağı *Moğolların Gizli Tarihi*'nde Cengiz Han'ın neslinin böriye bağlanması da bu durumun bir göstergesidir.

Sanat açısından baktığımızda eski Moğollarda hayvan üslubu kapsamında olmak üzere kurt tasvirlerinin bulunduğunu ileri sürmek herhâlde hiç de yanlış olmayacaktır. Bu bakımdan ayrıca Hun-Türk kurganlarında bulunan örneklere benzeyen bir tasvir şeklinin, Moğollarda da küçük farklarla var olduğunu da ileri sürebiliriz. Hayvan üslubunun izleri Moğollarda Cengiz Han devletinden sonra da sürmüş olduğuna göre, bu teşhisimiz doğru olsa gerektir.

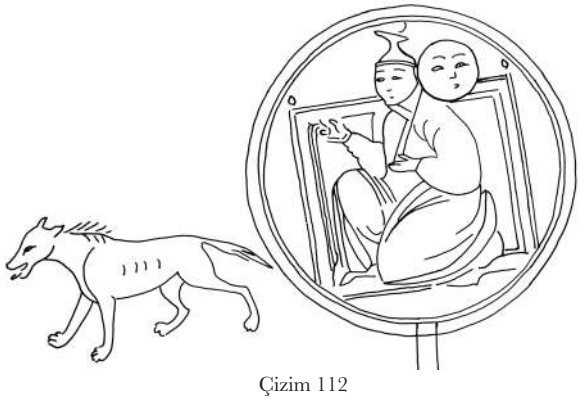

Resim 64

Hayvan üslubunda yapılmış iki kurt-ejderi (veya kurdu) yansıtan bir demir üzengi parçası Moğolistan, Karakurum'dan (on üçüncü yüzyıl) yapılan kazılar neticesinde elde edilmiştir (Resim 64). Burada iki güçlü ve mitolojik hâle getirilmiş kurt-ejderin simetrik olarak karşılıklı yerleştirildiği bir sahne söz konusudur. Daha önce Altay El Müzesinde tanımladığımız Göktürk devrinden metal üzengilerdeki karşılıklı yerleştirilmiş kurt başları ile bu örnekteki kurt başları aynı üslupta ve benzeri şekilde tasvir edilmiştir. Böylece Göktürk devri formlarının Orta Çağ Moğolları döneminde de devam ettirildiği ileri sürülebilir.

Kurtları ejder biçiminde veya ejderin baş kısmıymış gibi tanrısallaştırarak göstermek, Hun ve Göktürk devirlerinden beri sanat tarihinde karşılaştığımız bir hususdur. Bununla birlikte burada kurtlar antitetik (karşılıklı) olarak yer almış olduğundan, kurtların her birinin pozu, onun tamamı tasvir edilmemiş bir hayvan mücadele sahnesinin bir parçası olduğunu gösteriyor. Ortada kayışın geçeceği boşluğu bırakma zorunluluğu olmasaydı, belki de burada kurdun saldırdığı toynaklı bir hayvan tasvir edilecekti. Eserdeki kurtlar daha önce açıkladığımız ve MÖ binlerce yıl öncesinden başlayıp gelişen ikonografiye uygun olarak ağızları açık ve kanatlı olarak gösterilmiştir.

Tabii, burada üzengi parçası (uzunluğu 11,5 cm, yüksekliği 2,8 cm, kalınlığı 1,7 cm'dir. Moğolistan Bilimler Akademisi, Ulan Bator. Buluntu numarası: kar 1-00/01'dir) söz konusu olduğu için kurt-ejderlerin parçanın işleviyle bir bütün hâlinde ele alınmaya çalışıldığı da ileri sürülebilir. İki kurt-ejder, kayışların geçtiği merkezdeki dikdörtgen boşluğun iki yanındadır ve onların açılmış ağızları üzengi kayışını (Hans-Georg Hüttel'e göre) bir av hayvanıymış gibi sarmaktadır. Proto-Türk, Hun, Göktürk devirlerinin izlerinin devam ettiği sahnede, o dönemlere nazaran daha fazla süslemeci ve donuk bir anlayış göze çarpar.[1]

Çizim 112

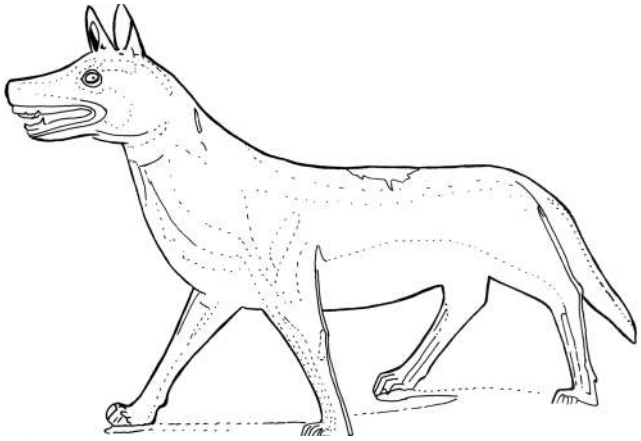
Moğollar uzun süre eski bozkır inançlarını ve dinlerini sürdürdüler, sonra Lamaizme ve Tantrik Budizm'e eğilim gösterdiler ve böylece Şamanizm denilen türden inançlar ile Budist inanışlar arasında Türklerin kendi açılarından yaptıkları gibi yeni bir sentez oluşturdular. Kurt ile ilgili tasavvurlar da yeni eğilimlerle uyuşarak varlığını sürdürdü.

Timurlu devri Türk sanatına ait bir şecere yazmasının içindeki soy ağacı resimlerinde Cengiz Han'ın atası-anası olan Alan Koa'nın yanında ayrıca asıl atayı göstermek üzere bir kurt tasvirinin bulunması, bu söylediklerimizin bir delili olarak kabul edilebilir (Çizim

[1] Eserin ilk yayını için bk. Semih Rifat (ed.), *Cengiz Han ve Mirasçıları: Büyük Moğol İmparatorluğu*, Sabancı Üniversitesi, Sakıp Sabancı Müzesi, İstanbul, 2006, s. 235, Katalog Nu. 151.

112). Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesinde H.2152 envanter numarası ile muhafaza edilmekte olan yazmanın 42a sayfasında yer alan bu resim, 65 X 50 cm ebadında olup Özbekistan, Semerkant'ta yapılmıştır. 1420'lerde Timur'un kabri üzerine lahit yaptıran Uluğ Bey zamanında bu lahit üstündeki yazıtta Timur'un soyu Moğol mitolojisindeki Bodançara ve annesi Alan Koa'ya dayandırılıyordu.[2] Aşağıda, *Moğolların Gizli Tarihi* kitabında yer alan bu Hz. Meryem'in Hz. İsa'yı dünyaya getirişinde olduğu gibi "babasız doğum" temasını içeren Moğol mitinden söz edilecektir. Babasız doğum (Tanrı vasıtasıyla doğum) mitleri Türk ve Moğol mitolojisinde karşımıza çıkar.

On sekizinci yüzyılın sonu ve on dokuzuncu yüzyıla ait olarak kabul edilen altın yaldızlı bakır alaşımından yapılmış bir kurt heykeli de kurt ile ilgili eski inançların neredeyse günümüze kadar devam ettiğinin bir göstergesi olarak ele alınabilir (Çizim 113). Heykelin yüksekliği 54,6 cm, uzunluğu 87 cm, eni 26 cm'dir. Eser, Choijin-Lama Tapınak Müzesinde bulunmaktadır. Hayvanın gövdesinin hareket hissi verilmek üzere uzatılması, ağzının aralık olması ve dişinin görünmesi gibi hayvan üslubundan, hatta daha erken devirlerden gelen özellikler devam etmekle beraber, heykelin altın yaldızlı olmasına rağmen üzerinde herhangi bir oyma veya süsleme olmaması, onun aynı zamanda sade görünmesine neden olmuştur. Bu görünüş de Lamaist veya geç dönem Budist sanatlarının anlayışına da uygundur. Tabii yaldızlı olması yine onun önemli bir figür olduğunu vurgulamaktadır. Hayvan figürü ileriye doğru sakin bir pozisyonda yürüyorken ve bakışları itibarıyla avını gözler veya ararken gösterilmiştir. Gözlerinin yuvalarını ve çeneyi ifade eden kırmızı renk, kanlı bir görünüş sunup kurdun şiddetine ve vahşiliğine gönderme yapmaktadır.
Bu kurt heykeli üzerinde düşünen P. Berger ve T.T. Bartholomew, çakallar ve yaban köpekleri gibi kurtların da Tantrik Budizm'de mezarlıkların sakinleri olarak, cesetleri parçaladıkları için ölümün dehşetini ifade etmek üzere sembolik bir rol oynadıklarını ileri sürerler. Kurtlar, yine onun ifadesiyle Dalay Lamaların ve Urga'nın Bogdo Gegenlerinin koruyucusu hâline gelen savaş tanrısı Begtse'nin maiyetinin özel bir parçasıdır. Begtse'nin sağ kolu olan Yaşamın Kızıl Ustası'nın (Kızıl Memur veya Büyük Memur) bineği de devasa bir kurttur. Kurtlar, ayrıca Dorje Dordan'ı çevreleyen alevli auradan ağzında cesetlerle koşarak çıkarken de görülebilir. Bir görüşe göre kurt, Begtse'nin de bir şeklidir. P. Berger ve T.T. Bartholomew'e göre bu heykel, tanrı Begtse'nin maiyetinden olan Yaşamın Kızıl Ustası'nın bineği olmalıdır. Heykelin sırtında acemice onarılmış delik, muhtemelen onun heykelinin kurdun sırtına monte edildiği noktayı göstermektedir.[3] Böylece P. Berger ve T.T. Bartholomew'in düşünceleri doğru olsa bile burada daha eski Türk-Moğol tasvir gelenekleriyle geç dönem üslubunun senteze uğramış bir şeklinin görüldüğünü rahatlıkla ileri sürebiliriz.

Çizim 113

[2] David J. Roxburgh, "The Timurid and Turkmen Dynasties of Iran, Afghanistan and Central Asia, C.1370-1506", *Turks, a Journey of a Thousand Years, 600-1600* (ed. David J. Roxburgh), Royal Academy of Arts, London, 2005, s. 192, Figür 43.

[3] Patricia Berger-Terese Tse Bartholomew vd., *Mongolia The Legacy of Chinggis Khan*, Thames and Hudson, Asian Art Museum of San Francisco, Washington DC, 1996, s. 251, R. 88.

ALTINCI BÖLÜM

TÜRK İSLAM SANATINDA KURT VE ANLAMLARI ÜZERİNE

Türk İslam Sanatında Kurt

Çalışmamızın bu bölümünde, özellikle 9-10. yüzyıllardan itibaren İslamiyet'e giren Türk topluluklarının oluşturdukları Türk sanatında, başka bir deyişle Türk İslam sanatında kurdun ne şekilde yer aldığı, kronolojik ve önce Asya, sonra Türkiye'deki örnekleri olmak üzere ele alınacak ve daha sonra da bunların ikonolojisinin ne-neler olabileceği üzerinde durulacaktır. Anlam çıkarmalar, gerek Türklerin gerekse İranlı veya Arapların kaleme aldıkları çeşitli Orta Çağ ve sonrasına ait yazma kitaplar, metinler, belgeler kullanılarak yapılmaya çalışılacaktır.

Türk İslam dönemlerinde İslam dininin etkisi ve baskısıyla kurdun daha çok hayvan-ata veya hayvan-ana olma veya tanrısal bir varlık olma anlamından sıyrılarak sembolik veya metaforik bir imge olarak kullanıldığına şahit oluyoruz. Bununla birlikte her şeye rağmen daha eski dönemlerin belli belirsiz izlerinin devam ettiği de anlaşılmaktadır. Türklerde İslam dinine mensup olanlar, aynen Hristiyan Türklerde teslis inancına aykırı görüldüğü gibi, tek tanrı inancına karşıt gördüğü kurt ve benzeri kültleri deyim yerindeyse söküp atmaya çalışmış ama anlaşılan odur ki bunda başarılı olamamışlardır.

Asya-Türkiye (Anadolu) ekseninde taradığımız Türk İslam dönemine ait çeşitli türden Türk sanat eserlerinde, Türk ve diğer Müslüman halklarda yer etmiş figür yasağı anlayışına rağmen, bol miktarda hayvan figürünün yapıldığını veya hayvan tasvirlerinin mimari dekorasyon ve el sanatlarında yer aldığını biliyoruz. Bunlar her ne kadar çoğu kişi tarafından doğada bulunan hayvanların süsleme maksatlı kullanımlarını içerdikleri şeklinde algılanmaktaysa da ayrıca eski hayvan üslubunun uzantıları olarak değerlendirilebilecek olanlar bu üslubun sembolizmini de Türk İslam dönemine taşımış olarak kabul edilebilir. Bu tür hayvan tasvirli sanat eserlerine Karahanlılarda, Gaznelilerde, Selçuklularda, Harezmşahlılarda, Timurlu ve Babürlülerde vb. çeşitli Türk İslam hanedanlarının kurdukları devletlerin dönemlerinde rastlamak mümkündür. Bu hayvan şekil ve tasvirleri arasında kurtlar da bulunmaktadır.

Türk sanatının Türk İslam dönemi üslupları öncelikle Türkistan'da, bir diğer söylenişiyle Orta Asya'da oluşmuştur. Orta Asya Türk devletleri dönemlerinde onların çevreleriyle de ilişkilerinin katkısıyla birbirlerinin varyasyonları olan birkaç ekolü barındıran Orta Asya Türk sanat üslubu ortaya konulmuştur. Bu üslubun klasik şeklini ise Oğuz Türklerinin Türk İslam dönemi, yani Selçuklu Devleti dönemi oluşturmaktadır.

9-10. yüzyıllardan itibaren yirminci yüzyıla kadar devam eden Türk İslam sanatı üslup dönemleri Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kurulmasıyla yerini yeni Türk Cumhuriyeti'nin sanat üsluplarına bırakmıştır. İlgili bölümde de ele alınacağı üzere Cumhuriyet döneminde kurt (böri, bozkurt) sembolizminin yeniden kuvvetli bir şekilde canlandığını görüyoruz.

Bu bölümde kurdun Türk sanatındaki yerinden ve anlamlarından söz ettikten sonra aynı tarih dilimlerinde Avrupa ülkeleri, uluslarının sanat ve söylencelerinde de kurdun yerinden söz ederek iki ayrı âlemi karşılaştırma imkânını da okuyucularımıza sunmaya çalışacağız.

Şimdi kurt ile ilgili bir kısım Türk sanat eserlerine göz atmaya başlayabiliriz. İslami dönem Türk sanatı eserlerinde veya tasvirlerinde kurdun özellikle arslan veya pars gibi yırtıcı hayvan tasvirleriyle karıştığı-karıştırıldığı görülmektedir.

Türklerin önemli bir kısmının Müslümanlığı kabul edip yeni bir üslupta sanat yaratmaya başladıkları onuncu yüzyıldan itibaren yavaş yavaş özellikle arslan tasvirinin kurt ve kaplan/pars gibi hayvanların yerini almaya başladığı dikkati çeker. Böylece birçok sanat eserinde veya tasvi-

rinde söz konusu olan hayvanın kurt mu, arslan mı olduğu pek net anlaşılamamaktadır. Benzeri durum bir kısım köpek tasvirleri için de geçerlidir. Bazen tasvir edilen hayvanın kurt mu köpek mi olduğu da anlaşılamamaktadır. Bu husus belli bir oranda ejder tasvirleri için de geçerlidir. Bir ejderin kurt başlı ejder mi yoksa başka türden bir ejder mi olduğu bazı tasvirlerde çok da belli olmamaktadır.

Bu nedenle örneğin Orta Çağ Türk sikkelerinin üzerinde görülen arslan figürlerinin bir bölümünü bu duruma göre değerlendirmemiz gereklidir. Özellikle Artuklu sikkelerindeki arslana binen yiğitlerin tasvir edildiği sahneleri, daha önce ele aldığımız İslam öncesi Türk sanatına ait kurdun üzerine binen insan figürleriyle karşılaştırabiliriz. Orada kurttan türeme köken mitine atıfta bulunma söz konusu olmakla birlikte, arslana binme sahnesinde olduğu gibi, aynı zamanda gücün ve hâkimiyetin bir ifadesinin bahis konusu olduğunu da ileri sürebiliriz.

Örnek olarak ele alabileceğimiz Yapı-Kredi Koleksiyonu'nda bulunan üç örnekten ikisi, Nâsırüddin Artuk Arslan'a (H 597-637/M 1200-1239) diğeri ise Muzafferüddin Kökböri'ye (Erbil Atabeyi, H 586-630/M 1190-1232) aittir. Görüldüğü üzere Artuklu hükümdarlarından birinin ismi Arslan, diğerinin ise Kökböri, yani "Gök-Kurt"tur. Kökböri'nin dinî adı bununla yan yana getirildiğinde "zafer kazanan Gök-Böri" anlamı çıkmaktadır. Böylece sikkelerin üzerindeki arslana binen savaşçı tasvirlerinin hükümdarların kendilerini temsil ettiği anlaşılmaktadır. Bu tür örnekler kurdun yerine arslanın geçtiği ancak onun özelliklerinin kurdun özelliklerine benzer şekilde algılandığını gösterir.

Resim 67

Nâsırüddin Artuk Arslan bin İlgazi'ye ait sikkelerden biri bakır sikke olup Mardin'de darbedilmiştir (H 606/M 1209 tarihlidir). 29 mm çapında ve 11,80 g ağırlığındaki sikkenin ön yüzünde arslan üzerine binen bir savaşçı figürü (arslan olarak tespit edilmiş bu figür ata da benzemektedir) ve bunun etrafında o savaşçı figürünün kimliğine işaret eden "el-Melikü'l-Âlim el-Adil Nâsırüddin Artuk Arslan Melik-i Diyarbekr" yazısı bulunmaktadır. Aynı hükümdara ait benzeri şekilde ele alınmış, yine Mardin'den diğer bir bakır sikkedeki hayvan figürü ise kesin olarak arslandır. Muzafferüddin Kökböri'ye ait bir başka bakır sikke de H 590/M 1193'te Erbil'de darbedilmiş olup 25 mm çapında ve 9,60 g ağırlığındadır. Sikkenin yine ön yüzünde arslana binen insan figürü bulunmaktadır. Etrafındaki yazı okunamamıştır ancak diğer örnekleri göz önüne alırsak, muhtemelen burada da Atabek Kökböri'nin ismi söz konusudur (Resim 67).[1]

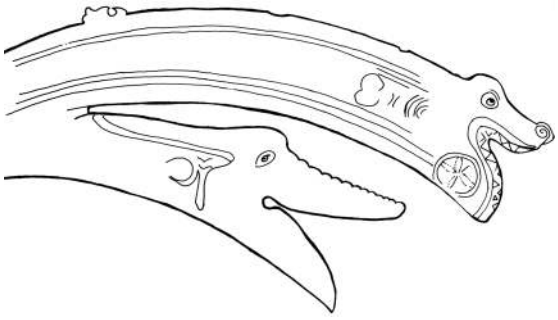
Manda, su sığırı veya öküz boynuzundan yapılan nefir (sözlük anlamı ürküp kaçmak) denilen ve düdük veya boru gibi çalınan aletler, gezgin dervişlerin yırtıcı hayvanlardan korunmak (onları ürkütüp kaçırmak) maksatlı kırsal kesimlerde çaldıkları ve hayvanları korkutan bir ses çıkaran aletlerdir. İki boynuz parçasından oluşan bir nefirde (veya birbirine bitiştirilmiş iki nefir?) üst ve alt parçanın bir hayvan şeklinde sona erdiği dikkat çekmektedir.[2] Gerek bu nefirin ikili (iki

---

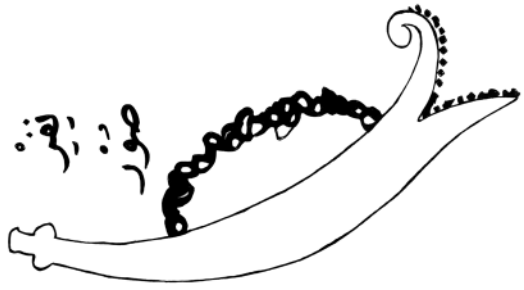
1 Sözü edilen sikke örneklerinin yayını için bk. Şennur Şentürk (haz.), *Sikkeler Ne Anlatır? Ortaçağ Anadolu Sikkelerinde Simgeler ve Çok Kültürlülük (What the Coins Tell Us-Symbols And Multicultural Aspects in Medieval Anatolian Coins)*, Sergi Kataloğu, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2009, s. 90.

2 Yahyâ Âgâh b. Sâlih el-İstanbulî, *Tarikat Kıyafetlerinde Sembolizm: Mecmû'atü'z-Zarâ'if Sandûkatu'l-Ma'ârif* (Türkçe sadeleştirme Ülker Aytekin), Ocak Yayıncılık, İstanbul, 2002, s. 176, 177; Nurhan Atasoy, *Derviş Çeyizi: Türkiye'de Tarikat Giyim-Kuşam Tarihi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 2000, s. 68, 254, 255, Resim 81, 346, 347.

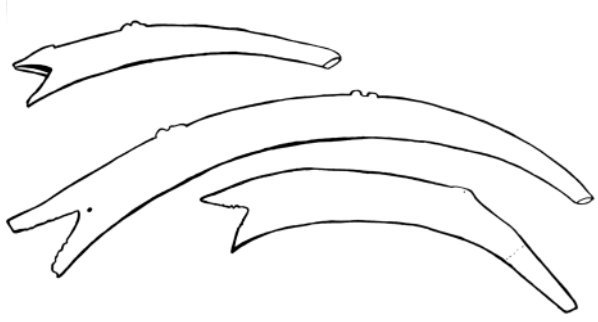
hayvandan oluşan) uç kısmı gerekse diğer nefirlerin uçları çoğu kez ağzı açık yırtıcı bir hayvan (hayvan başı) şeklinde sonuçlanmaktadır. Bu hayvanlar veya diğer uç kısmı sade bir şekilde olan ancak yine de çoğu kere testere gibi dişleri görünen ağzı açık hayvan başları ile biten nefirlerde görünen veya simgelenen hayvan, büyük ihtimalle kurttur. Bu nefirlerden sözünü ettiğimiz ilkinin alt parçası üzerinde Hz. Ali'nin isminin yazması bize, Ali'nin Zülfikâr adlı kılıcını hatırlatmaktadır. Zaten ele aldığımız ilk örnek nefirin ağzı Zülfikâr gibi ikiye ayrılmıştır. Hz. Ali'nin kılıcı da ağzı açık kurt veya ejder olarak ifade edilebilir. Çalışmamızın erken Türk sanatı örneklerini ele aldığımız kısımlarında olduğu gibi, ağzı açık dişleri görünen (bazen de görünmeyen daha basit) örneklerin çoğunluğu kurt başlarıdır (Çizim 114-116).

Çizim 114

Çizim 115

Çizim 116

Türk İslam sanatının çeşitli alanlarında tasvir edilen ejderlerin (mimari tezyinat veya el sanatları) ağzı açık ve dişleri gösterir şekilde ve bazen de dişleri göstermeden sade olarak ama ağzı açık tasvir edildiğinde, bunların da kurt başlı ejderler veya kurt ejderler olduğunu düşünmek veya ileri sürmek mümkündür. Türk ejderi, kurt başlı ve bazen kurdun ejdere dönüştürülmüş şekli veya kurt başlı dev yılan şeklinde tasvir edilmiştir. Tabii bazı durumlarda sanatsal etkiler nedeniyle bu söylediklerimizin dışına çıkan ejder tasvirleri de mevcuttur.

Türk İslam sanatında (Müslüman Türklerin sanatında) sıklıkla tasvir edilen konulardan biri olan hayvanlar, temelde birkaç gruba ayrılır. Birinci grupta hayvanların doğadaki durumlarını sanat eserlerine yansıtmak söz konusudur. Bu tür sahneler daha çok dekoratif-süsleme amaçlıdır. İkinci grup tasvirlerin amacı, kişisel ders çıkarmayı sağlayacak konuları (kıssadan hisse) insanlara aktarmaktır. İkinci grupta fabl türü metinlerin tasvir edilmiş şekilleri de vardır. Bir kısım hayvanlı sahneler ise daha ziyade sembolik anlamları aktarır. Bu sahneler içerisinde zaman zaman kurdun görüldüğü de dikkat çekmektedir.

Minyatürlerinde kurt tasvirlerinin yer aldığı fabl türü öykülerin anlatıldığı eski yazma kitaplardan biri, *Kelile ve Dimne*'dir. Esasında yöneticiye ve insanlara öğütler mahiyetinde bir kitap olan *Kelile ve Dimne*'de hayvanlar vasıtasıyla insanlara ibretlik öykülerden söz edilir.

On dördüncü yüzyıl ortasına tarihlenen ve Memlük Türklerine ait ve bugün Oxford'daki Bodleian Kütüphanesinde muhafaza edilen yazmadaki minyatürlerden birinde kurdun, arslan, çakal

YEDİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE CUMHURİYETİ VE TÜRKMEN TOPLULUKLARINDA KURT İMGESİ

Jung, her ne kadar toplumlarda bilimsel anlayış geliştikçe dünyanın şahsiyetsizleştiğini ve bu nedenle insanın artık doğa ile meşgul olmadığı için, doğal fenomenlerle duygusal bilinç dışı özdeşliğini kaybederek, bunların sembolik imalarını kaybettiğini, bu yüzden de bu büyük kaybın rüyalarımızda sembollerle telafi edildiğini söylüyor ve ruhların, cadıların, kurt adamların dünyasının artık geride kaldığını ifade ediyorsa da[1] bireysel olarak halkın bir kesiminde hâlâ ilk derecede olmasa da bunların etkilerini sürdürdüklerini anlayabiliyoruz. Ayrıca köken ve kurtuluşa ilişkin eski sembollerin kullanımı da yönetim ve devlet nezdinde devam etmektedir. Bunu Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kuruluş (Atatürk) döneminde Türkiye'de rahatlıkla görebiliyoruz.

Böri, kısmi bazı itirazlar olsa da Cumhuriyet döneminin şimdiye kadar tartışılmaz en önemli simgelerinden biri olarak kabul edildi. Üstelik bu kabul, Azerbaycan ve Orta Asya Türk cumhuriyetlerinden önemli bir kısmının bağımsızlığına kavuşmasından sonra Türkistan, yani Orta Asya'da da kendisini gösterdi. Bu, bir canlanmanın ifadesiydi ve bu canlanma, Avrasya'nın orta bölgelerinde yaşayan Gagavuzlar gibi henüz bağımsız olmayan Türk halklarına da yansıdı.

Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kuruluş öyküsü, özellikle Göktürk devrinden beri söz konusu olan köken mitlerinde börinin başrolde olduğu, benim artık bu aşamada "kurtuluş miti" olarak da anacağım mitlerin ideasına tam anlamıyla uyar. Çünkü bu mit ve varyasyonlarında, düşmanları tarafından yok edilmek üzere olan Türk halkının varlığının ve özgür bir halk olarak yeniden doğuşunun, Tanrı veya Tanrı'nın bir formu veya yardımcı bir ruh olarak bu halktan kalanları korumak ve onlara yol göstermek için görevlendirdiği "böri" vasıtasıyla olduğu açıktır. Osmanlı İmparatorluğunu yönetenlerin Sevr Antlaşması'nı kabul ederek Türk milletinin yok oluşuna doğru gittikleri ve zaten bağımsızlıklarını kaybettikleri herkesçe bilinen tarihî bir olaydır. Ancak Osmanlı hanedanının temsilcilerinin aksine Türk milleti bu yok oluşa razı gelmemiş ve içlerinden çıkan yol gösterici ve uygulayıcı, büyük savaşçı Mustafa Kemal Atatürk ve arkadaşlarının vasıtasıyla başkaldırmış, Türkiye Büyük Millet Meclisini kurmuş, Kurtuluş Savaşı'nı başarı ile gerçekleştirmiş ve 29 Ekim 1923'te de Cumhuriyet'i ilan etmiştir. Böylece, yüzyılların en muhteşem "Kurtuluş" Savaşı verilmiş ve yine yüzyılların en önemli Türk ve Türklük esasına dayanan Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran Türk millî gücünün lideri Mustafa Kemal Atatürk de ulusunu kurtuluşa eriştiren bir "böri" gibi addedilmeye de hak kazanmıştır. Atatürk'ün Türk ulusunun bağımsızlığını kaybetmektense ölmesinin daha iyi olacağı düşüncesi "kurtuluş ve kuruluş"un anahtarı olmuştur.

Atatürk bu konuyla bağlantılı olarak *Nutuk*'ta, Osmanlı İmparatorluğunun çöküşünden ve mandacılardan bahsettikten sonra şöyle diyor:

> Efendiler, bu durum karşısında bir tek karar vardı. O da ulusal egemenliğe dayanan, kayıtsız şartsız, bağımsız yeni bir Türk devleti kurmak!
>
> Temel ilke, Türk milletinin haysiyetli ve şerefli bir millet olarak yaşamasıdır. Bu ilke, ancak tam bağımsızlığa sahip olmakla gerçekleştirilebilir. Ne kadar zengin ve bolluk içinde olursa olsun, bağımsızlıktan yoksun bir millet, medeni insanlık dünyası karşısında uşak olmak durumundan yüksek bir muameleye lâyık görülemez.
>
> Yabancı bir devletin koruyup kollayıcılığını kabul etmek, insanlık özelliklerinden yoksunluğu, güçsüzlük ve miskinliği itiraftan başka bir şey değildir. Gerçekten de böyle bir düzeysizliğe düşmemiş olanların, isteyerek başlarına bir yabancı efendi getirmelerine asla ihtimal verilemez.
>
> Oysa, Türk'ün haysiyet, gururu ve yeteneği çok yüksek ve büyüktür. Böyle bir millet esir yaşamaktansa yok olsun daha iyidir!..

---

[1] Carl G. Jung, *İnsan ve Sembolleri* (çev. Hatice Mukaddes İlgün), Kabalcı Yayıncılık, İstanbul, 2016, s. 91, 92.

> O hâlde, ya istiklal [bağımsızlık] ya ölüm!
> İşte gerçek kurtuluş isteyenlerin parolası bu olacaktır…[2]

Tarihteki birtakım önemli Türk toplulukları yok olmak üzereyken, onların atalarını kurtararak yeniden milletin kurtuluşa ermesini sağlayan gök/bozkurdu temsil eden böri imgesi; Osmanlı Devleti'nin çöküşü ile yok olmak üzereyken, Mustafa Kemal Atatürk ve silah arkadaşlarının gerçekleştirdikleri büyük Kurtuluş Savaşı ile yeniden hayat bulan Türk ulusunun yeniden doğuşunu ifade edebilecek en uygun, en güzel ve en görkemli simge idi. Bu "yeniden doğuş" fikri bazılarınca "Türk Rönesansı" olarak nitelendirildi ve bu Rönesans'ın simgesi de bozkurt olarak öne sürüldü. Cumhuriyet'i kuranların bu idealarının sanatta, mimaride, müzecilikte (Millî Müzenin kuruluşu), edebiyatta, tarihte, sosyolojide, eğitimde, sanayide vs. hem teorisyenleri hem de uygulayıcıları vardı.[3]

Hatta börinin yol gösterici rehber olarak tıpkı Oğuz Kağan'ın ve ordusunun önüne düşüp, yol göstererek onu zafere ulaştırması gibi bozkurdun Kurtuluş Savaşı'nda da yol gösterici olarak ortaya çıktığına dair anlatılar vardı. Boratav'ın aktardığına göre "yakın zamanlardan bir efsanede, Türk Kurtuluş Savaşı'nın (1922) son çarpışmaları esnasında bir kurdun bir ordu komutanına yol gösterici olarak hizmet ettiği" anlatılmaktadır.[4]

Boratav'ın efsane olarak anlatıldığını söylediği olayın bir benzeri, 1975 yılında Türkiye Radyo Televizyon Kurumunun (TRT) siyah-beyaz olduğu zamanlardan bir programda, Türk Kurtuluş Savaşı Gazisi Mehmet Ali Soy tarafından kendisiyle yapılan bir röportajda gerçek bir olay olarak anlatılmıştır. 26 Ağustos 1922 gecesi Tınaztepe'den taarruza katılmak için diğer askerlerle birlikte cepheye hareket ettiklerini söyleyen Gazi Mehmet Ali Soy, hemen ardından şu sözleri sarf ediyor: "Önümüze bir kurt geçti. Solumuza bir kurt geçti. Yani yirmi metre aralıkla... Sancağımızın önünden geçti. Dedik zafer bizim inşallah! Zafer bizim! Böyle de asker bağırdı." (TRT, 30 Ağustos 2020, TRT Haber). Görüldüğü üzere burada Türk askerleri tıpkı *Oğuz Kağan Destanı*'nda olduğu gibi aniden önlerinde gördükleri kurdu (yol gösteren tanrısal kurdu) Tanrı'nın zafer müjdesi (zafer işareti) olarak algılıyorlar. Yine *Oğuz Kağan Destanı*'nda Oğuz'un beylere hitabında kullandığı şu sözü de hatırlayalım: "Bozkurt (bize) olsun uran (savaş çığlığı/narası)."

Bu nedenle özellikle Atatürk döneminde kendisi ve çevresi tarafından bozkurt çok önemsenmişti. Çünkü o, millî kurtuluşun simgesiydi. Atatürk döneminde bozkurt şekilli veya bozkurdu tasvir eden pek çok eser veya maddi kültür eşyası meydana getirildi. Bunların bazıları bugün bile çeşitli evlerden veya mekânlardan sökülüp getirilmiş veya kişisel koleksiyonlardan gelerek antikacılarda zaman zaman boy göstermektedir. Yakın zamanda İstanbul/Kadıköy antikacılarından birinde nereden geldiği bilinmeyen bir sürü metal alemden birinin bozkurt figürü taşıdığını görmüştüm. Alemin üst tarafı bir hilal şeklinde olup hilalin kolları arasında da klasik ikonografisiyle uluyan bir bozkurt heykelciği bulunmaktaydı. Çok sanatkârane yapılmış bir iş değildi belki ama Cumhuriyet'in ilk dönemlerindeki ruhu taşıyordu. Ne yazık ki o esnada satın alma imkânı bulamadığımız (yaklaşık 40 cm yüksekliğinde) bu eser, biz satın almaya veya fotoğrafını çekmeye fırsat bulamadan bir başkası tarafından satın alındı ve ortadan kayboldu.

Atatürk'ün hayatta olduğu yıllarda onun bozkurt sevgisi, Türk ve Batı dünyasında da biliniyordu. "Sarışın Kurt" veya "Bozkurt" tabirleri onun için kullanıldığı gibi, o dönemlerde Atatürk'e hediye edilen eşyalar ve nesneler arasında da bozkurt şeklinde olanlar veya bozkurt tasvirli olanlar da vardı. Bunun güzel bir örneği bugün Askerî Müzede Atatürk ile ilgili bölümde sergilenmekte olan bir eğri Türk (Türkmenistan menşeli) kılıcıdır. 26635 envanter numaralı bu

---

2 Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk 1919-1927* (sadeleştirerek bugünkü dille yayına haz. Zeynep Korkmaz), Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2019, s. 9, 10.

3 Hüseyin Karaduman, *Ulus-Devlet Bağlamında Ankara Etnoğrafya Müzesi'nin Kuruluşu ve Millî Müze*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara, 2016; Sergen Çirkin, "Geç Kalmış Bir Rönesans'ın Hamisi: Türk Ocakları", *Hece Aylık Edebiyat Dergisi*, S. 294/295/296, Haziran/Temmuz/Ağustos, Ankara, 2021, s. 1119-1130.

4 Pertev Naili Boratav, *Türk Mitolojisi: Oğuzların Anadolu, Azerbaycan ve Türkmenistan Türklerinin Mitolojisi* (çev. Recep Özbay), Bilge Su Yayınları, Ankara, 2012, s. 73.

kılıç, Millî Mücadele (Kurtuluş Savaşı) zamanında dönemin Türkmen beyleri tarafından Mustafa Kemal Atatürk'e armağan edilmiştir. Kılıcın kabzası kurt gövdesi ve başı kurt biçimindedir. Kurt başı, kabzadan oluşan gövdesiyle kurt-ejder görüntüsünü vermektedir (Resim 95).

Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde "bozkurt" heykelleri veya resimlerinin birçok yerde, özellikle de asker kökenli heykeltıraşlar ve ressamlar tarafından üretilerek ülkenin çeşitli önemli bölgelerine gönderildiğini veya parklara-meydanlara konulduğunu biliyoruz. Bunların bir kısmı sanat eseri niteliğindeydi, önemli bir kısmı ise daha çok maddi kültür unsuru olarak nitelendirilebilecek eserlerdi.

Bozkurdun yer aldığı önemli bir eser grubu, Ankara'da Ulus Meydanı'na konulan ve bugün de hâlâ son taşındığı bu yerde bulunan ancak ne yazık ki kısmen etrafındaki iş yeri olan apartmanların arasına sıkışmış heykel grubudur (Resim 96). Zafer Anıtı olarak anılan bu heykellerin Anıtkabir yönüne bakan tarafında, taştan yontulmuş iki kurt başı heykeli bulunmaktadır (Resim 97-102). Heykel grubunun bu tarafından gelen insanlar önce bu bozkurt heykel başlarıyla karşılaşmaktadırlar. Heykel başları, ağızlarının altlarındaki çanaklarla birlikte tasarlanmıştır. Hayvan başının altında suyun dolacağı bir çanak bulunan örneklerden biri de İstanbul Galatasaray Lisesi girişi yanında bulunan ejder başı ve altındaki çanaktır. İstanbul Anıtlar Bölge Kurulunda görev yaptığımız esnada bu ejderin ağzından altındaki çanağa (küçük havuza) su akıtılarak, özgün duruma göre restorasyon yapılacak bir proje gerçekleştirilmesi istenmişti ancak bu, uygulamaya konulmadı. Tabii Zafer Anıtı'ndaki kurtların başları altında selsebillerdeki gibi bir taş su çanağı olsa da bu kurdun ağzından çanağa su akıtma işi hiç gerçekleştirilmemiş olabilir. İlk yapıldığı yerden bu yere taşınırken mi olmuştur bilmiyoruz ama kurt başlarının alt çene kısımları bugün yok görünmektedir. Ulus Meydanı'ndaki bu heykel grubunun (Atatürk Atlı Anıtı veya Zafer Abidesi), ilk konulduğu Sümerbank binası önündeki yerinden meydanın genişletilmesi nedeniyle sökülerek şimdiki yerine taşındığı bilinmektedir.

Resim 95

Resim 96

Resim 97

Resim 98

Resim 99

Resim 100

Resim 101

Resim 102

DİZİN

A

A. Alföldi 105
A. Alper Altınkaynak 18
Abaka 284
Abakan 59, 152, 170, 209, 229, 240
Abbasi 26
Abdullah İbnü'l-Mukaffa 278
Abdurrahman Paşa 292
Abdülkadir İnan 33, 35, 37, 45, 47, 175, 198, 210
Acca Larentia 131
A. Collins 54, 305
Adam-Han 208
Hz. Âdem 197
Aeneas 129, 130, 295
Afanasyev 22, 60, 61, 70
Afanasyeva 58
Afganistan 162, 288
Afrika 30, 51, 129
Afrodit 102, 295
A-fu 169, 170
A. Grünwedel 154
Ağdıböri 215
Ahamenid 119
Ahangaran 163
Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye 285
Ah Çibek Arığ 228
Ah Çibek Arığ *228*
Ah Han 227, 228
Ahlat 255
A.H. Margulan 19, 75, 81, 118, 160
Şıgarmaları (*Soçineniya*) 19, 118
Ahmed Bican Efendi 300
Dürr-i Meknun 300
Ahmed bin Mahmud 38, 275
Selçuknâme 276
Ahmed Eflâkî 289, 290
Ariflerin Menkıbeleri 289, 290
Ahmed Musa 249
Ahmet Bican Ercilasun 272
Ahmet Caferoğlu 31, 184
Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü 31, 184
Ahmet Taşağıl 20, 36, 38, 122, 126, 128, 168, 170, 172, 174, 176
Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları (MÖ III-MS X. Asır) 20, 122, 126, 128
Ahmet Temir 37, 44, 194, 195
Ahund Kurbanali Hacı Halid Oğlu 35
Tevârih-i Hamse-i Şarkî 35
Ahura Mazda 270
Aineias 130
Aita 102, 103
Ai Toyon 205
Aizanoi Zeus Tapınağı 254
Akadca 64
Ak Alaha 1 Mezarlığı 86
Ak Alaha 3 Mezarlığı 85
Ak Alaha Mezarlığı 85
Ak Baytal 208
Ak Boro 219, 220
Ak Bökö 219, 221, 225
Ak Börü 218, 219, 220, 221, 222
Akbuzat 237
Akbuzat Destanı 236
Akçaköy 16, 342
Akdeniz 101, 106, 108, 319
Akhāst 250
Ak Hunlar 26, 121

Ak Kağan 222
Ak Molat 227
Aknerli Grigor 197
Okçu Milletler Tarihi 197
Aksu 44, 182
Ak-tağ 155
Ak Tayçı 220, 221, 222
Ak Tayçı 218
Alâeddin Keykubad 266, 283
Alan 97, 165, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 338
Alankuva 37, 196, 197
Alaybey Karoğlu 330
Alba 130, 131, 132
Alba Longa 130
Alban Dağı 130
Albert Grünwedel 154, 155, 156, 160, 179, 180
Aldıı Bel-I Yazıtı 152
Aldıı Bel Vadisi 152
Alevi 233, 292, 338
Alhangay 142
Alıp Möke 227
Hz. Ali 41, 245, 292, 337
Ali Baş 257
Ali Bey 240
Alimcan Ziyai 255
Ali Nihat Tarlan 282
Ali Nusret Bey 293
Ali Rıza (Yalgın) 16, 250, 328, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 341, 342
Ali Şir Nevai 33
Alkor Yıldızı 305
Allaihosk 202
Almambet 231, 232, 233
Alman 47, 53, 69, 115, 124
Almanca 41, 47, 212
Alp Arslan 38
Alp Baga Tarkan 181
Alp Er Tunga 261, 266
Alp Kök Nincil 229
Altan Deliorman 18
Türk Kültüründe Bozkurt 18
Altan Topçi 196
Altay 15, 19, 21, 31, 43, 51, 52, 55, 62, 70, 71, 76, 77, 78, 79, 80, 84, 86, 89, 92, 99, 113, 118, 119, 151, 162, 169, 171, 176, 182, 192, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 215, 216, 217, 218, 219, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 230, 276, 293, 305, 307, 311, 343
Altay Cumhuriyeti 51
Altay Dağları 182
Altaylar 24, 53, 71, 86, 93, 209
Altay S. Amanjolov 55, 89
Altay Türkleri 204
Altımermer 291
Altın Çüs 21, 227, 228
Altın Köl Yazıtı 151, 152
Altın Orda 233, 307
Altın Tana 221
Altın-Tepe (Altın-Depe) 61, 62, 63
Altın Topçı 219, 221
Altlussheim 137
Altun Topçu 37
Altun Yaruk 185, 186
Amazonlar 159
Amerika 14, 19, 28, 46, 205, 248, 307, 308, 310
Amerikan 28
A.M. Leskov 93, 95
Amoghapâsa 179
A.M. Samsonov 324
Amuderya 75
A. Muhtar Sagitov 210
Amulius 130, 131, 132
Anadolu 14, 16, 18, 22, 26, 27, 29, 33, 34, 40, 53, 55, 68, 93, 98, 101, 102, 107, 159, 209, 215, 243, 244, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 266, 275, 280, 287, 293, 300, 305, 311, 316, 324, 328, 332, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343
Anan'ino 97, 98
Andrew Collins 42, 54, 114, 305
Andronovo 25, 58, 69
Angara Nehri 52
Anıtkabir 317
animist 52, 225, 230, 236
Ankara 255, 317, 318, 321, 322, 325-327, 329
Ankara Etnografya Müzesi 321
Ankara Kalesi 324, 327, 328, 329
Ankhises 129
A.N. Mariyashev 160, 161
Anna Vasilyevna Kurbijekova 229
Antalya 334
Antik Çağ 103, 115

Antikite 19
Antonio Pollaiuolo 104
Anu 62, 65
Anubis 69, 104
A-pang-pu 169, 171
Api 99
Apollon 29, 103, 106, 107
Apollon Lykegenes, *bk.* Apollon
Apollon Tapınağı, Argos 106
Apollon Tapınağı, Sikyon 106
Arahangay 142
A. Rahman 180
Arap 15, 27, 67, 180, 191, 215, 231, 247, 271, 280, 328, 344
Arapça 34, 39
Ar-Aspak 223
Aras Vadisi 285
Ares 102
Argos 106
Argos, mitolojik karakter 106
Arhangay 142, 181
Ârif Çelebi 289, 290
Arifî 253
Süleymanname 253
Aristoteles 247
Arkadya 98, 99, 107
Artemis 107
Artuklu 244
A. Salmony 78
Asgard 299, 300
Askerî Müze 258, 259, 316, 324
Asparuh 165
Aspelin Koleksiyonu 99
Asur 67, 93
Asurbanipal 213
Asurya 93
Asya 13, 14, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 30, 34, 40, 41, 42, 46, 51, 52, 53, 55, 58, 59, 61, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 75, 78, 79, 80, 86, 89, 90, 93, 97, 98, 101, 102, 104, 105, 107, 113, 114, 116, 119, 120, 121, 123, 124, 125, 127, 128, 129, 133, 134, 136, 137, 141, 142, 145, 146, 147, 148, 157, 158, 159, 160, 163, 164, 165, 166, 167, 169, 172, 173, 175, 201, 202, 203, 238, 243, 247, 248, 253, 256, 259, 263, 287, 288, 290, 291, 293, 294, 297, 307, 308, 311, 315, 321, 332, 333, 340, 343,
Aşağı Volga 92
Aşık Cihangir 238
Aşina (A-shi-na) 33, 36, 159, 164, 166, 167, 170, 172, 212, 333
Atatürk, *bk.* Mustafa Kemal Atatürk
Athena 102, 108
Atina 248
Attika 108
Attila 42, 137, 138, 298, 329
Aurel Stein 183
A. Vámbéry 287, 288
A.V. Anohin 204
Avar 15, 291
Avarlar 14, 26, 306
Aventinus Dağı 132
A.V. Ksenefontov 206
A. von Le Coq 185
Avrasya 14, 15, 21, 27, 28, 41, 42, 51, 52, 54, 59, 64, 69, 71, 98, 101, 105, 106, 115, 120, 122, 123, 131, 133, 134, 142, 144, 150, 161, 167, 176, 191, 252, 269, 273, 294, 315, 334, 338, 342, 343, 344
Avrupai (Europeoid) 69, 113
Avrupalı 25, 70, 76, 125, 137, 259, 305
Ayhılıv 236, 237
Ay Kağan 212
Ay Sulu 222
Ayşe Onat 20, 120, 121, 125, 127
Çin Kaynaklarında Türkler: Han Hanedanı Tarihinde Batı Bölgeleri 20
Han Hanedanlığı Tarihi: Hsiung-nu (Hun) Monografisi 20
Aytoldu 262
Azak Denizi 93
A. Zeki Velidî Togan 21, 30, 37, 102, 199, 215, 248
Azerbaycan 18, 45, 66, 101, 238, 315, 316
Azerbaycan Türkçesi 45
Aziz Francesco 295
Aziz Lupus 137
Aziz Martin 305
Aziz Nikolaos 303
Aziz Petrus 296
Aziz Theodoros 304
Azrail 219, 286, 342

B

Baba İshak İsyanı 284
Babil Yaratılış Destanı 62
Babür 191
Babürlü 27
Bağdat 255
Bahaeddin Ögel 19, 37, 38, 40, 119, 124, 125, 127, 128, 173, 174, 180, 201
Türk Mitolojisi: Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar 19
Baktri 162, 163
Baktriya 163
Balder 299
Balkanlar 14, 294
Balkar 45
Balkarya 34
Baltık 299, 301
Baltlar 301
Bamsı Beyrek 274
Bargello 296
barok 295
Baruun Hayrhan 113
Basmil 33
Başadar 78, 86, 95
Başadar kurganı 86
Başaran Doğu Göktürk 58
Başkurdistan 35
Başkurt 21, 34, 35, 37, 46, 210, 235, 236, 237, 238
Başkurtlar 27, 35, 45, 174, 210, 344
Batı 20, 25, 28, 29, 40, 69, 70, 76, 102, 113, 120, 128, 132, 155, 156, 157, 158, 167, 168, 169, 175, 199, 201, 206, 229, 248, 295, 298, 316
Batı Denizi 167, 168, 169
Batı Kangal 206
Batılı 25, 29, 70, 89, 93, 100, 102, 320, 329
Batı Sibir 156
Battal Gazi 124
Bayan Jurek 90, 165
Bayan Toolay 227
Bayat 16, 21, 31, 38, 202, 208, 238, 339
Bay-Bolot 232
Bay Büre 274
Baykal Gölü 13, 144, 194
Baykonır 117
Bayn Tsagaan 142
Ba Zhanlong 187
Begre Yazıtı 30, 151, 152
Begtse 193
Behram-ı Çubîn 282, 283
Behram-ı Gûr 276
Bekdik Türkmenleri 33, 34, 340
Bektaşi 233
Belarus 301
Belaya (Belaia) Nehri 93
Belçika 51
Belgrad 292
Belkıs 253
Berel kurganı 74, 79
Berkyaruk 38
Berlin 94, 95, 154, 272
Berlin Devlet Müzesi (Staatliche Museen zu Berlin) 94
Berserkerler 298
Besni 16
Besnili Kenan 16
Betül Güngör 46, 209, 210, 338
Beydeba 247, 278, 279
Kelile ve Dimne 245, 247, 259, 278, 279, 283, 293
Bezeklik 180
Biblioteca Apostolica Vaticana 296
Bibliothèque Nationale 284
Bičigtyn Chad 87, 88
Biçin Kıyan 37, 197
Bîderefş 268
Bihzâd 251
Bîjen 265
Bilge Kağan 20, 30, 64, 141, 142, 143, 145, 148, 149, 150, 181, 201, 213, 255
Bilge Kağan Yazıtı 30, 145, 150
Binbir Gece Masalları 238
Bird Legai 182
Bisenzio 104
Biy Çakır 203, 204
Bizans 137, 158, 175, 247, 248, 255, 259, 266, 283, 284, 291, 294, 295, 297
Boğazköy 213
Bohemya 108
Bologna 105
Bolvadin 335
Bonyak 306, 307
Boroo Abidesi 145

Bos-Kara Kağan 225
Boston 103
Bozay 38, 238
Bozoğlan 38, 238
Böri Bars 38, 275
Böri Sangun 33, 151, 152
Börü Tonga, *bk.* Mete Han
Börü Tonga Yabgu 212
Bötün 206
Brahman 142
British Museum 62, 67, 75, 100, 109, 134, 296
Buda 30, 121, 122, 156
Buddha 60, 172, 173, 183, 264
Budist 121, 122, 144, 145, 155, 165, 172, 173, 179, 180, 184, 186, 192, 193, 194, 260, 330
Budizm 14, 20, 142, 184, 192, 193, 209, 293, 310
Bug 98
Bugut 141, 142, 144, 146, 149, 157, 158, 181, 297
Bugut Dağı 142
Bugut Yazıtı 141, 142, 144, 146, 149, 157, 158, 181, 297
Buhara 33
Bulgar 34, 165, 166
Bulgaristan 165
Bulgarlar 14, 34, 165
Bumin Kağan 170
Bunjikat 158
Burçeviç 34, 306
Burdur 321, 334
Burdur Kültür Parkı 321
Buri-su (Börü Su) Nehri 34
Burkhan Tolgoi 113
Buryatlar 46
Buurıl Kağan 222, 223
Buvırbulak 55
Buyruk 336
Bükreş 134, 135
Bütey-İlii 208
Büyükayı (Ursa Major) Takımyıldızı 207, 226, 305
Büyük Bulgar Devleti 165
Büyük Hun Devleti 25, 71, 100, 113, 136
Büyük Hun İmparatorluğu 127, 201
Büyük Kiriš 154
Büyük Petro, *bk.* I. Petro
Büyük Selçuklu Devleti 27

C

Cahide Baysal 20, 33, 35, 172
Çin Kaynaklarında Türkler: Eski T'ang Tarihi (Chiu T'ang-shu) 20
Calu 103, 104
Camâsb 268
Campania 136
canavar yortusu 211, *ayrıca bk.* kurt bayramı
Canbay 234, 235
Capitoline (Capitolium) kurdu 40, 104, 134, 157, 158, 296
Caraa-Çeçen 224, 225
Carnuntinum Müzesi 134
Carnuntum 134
Cebni 32
Cebrail 286, 290, 337
Celayirli 249
Celbegen 222
Celer 132
C. Emma Bunker 79, 98, 99
Cem Sultan 289
Cengiz Aytmatov 294
Kıyamet 294
Cengiz Han 13, 24, 27, 29, 37, 38, 99, 105, 115, 120, 191, 192, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 201, 204
Cengiznâme (*Çingiznâme*) 37
Cermence 41
Cernunnos 109
Ceyhun 75
Cezayir 292
Chang Ch'ien 125, 126
Ch'an-yü 125, 127
Charlemagne 248
Charu(n) 103
Ch-ch'ü Hunları 36
Chernetsov 203
Chernovaya Nehri 59
Ch'ien 125, 126, 176
Ch'i-len 125
Chimiddorzh Eröol-Erdene 22
Ch'in 121
Chiu T'ang-shu 20, 33, 35, 172
Chou 39, 100, 120
Chou Devleti 100, 120
Choular (Zhoular) 39, 120
Chou Mu Wang 120

Chovsgöl 87
Christophorus (aziz) 248
Ch'üan Jung 120
Cin-şu 145
Cirkalankum 197
Claudia Dorcas 135
Claudia Lejyonu 135
Clavijo 159
C. Mazzoni 134, 296
Constantinus 124
Cortona 103, 104
Cristina Mazzoni 19, 135, 296, 297
She-Wolf: The Story of A Roman Icon 19
Csanád Bálint 157
C. Texier 107
C. Trever 119
Cumae 129
Cungarya 182
Cüveynî 198
Tarih-i Cihangüşa 198

Ç

Çaçıkey Yazıtı 30, 153
Çalay Puruhhan 229
Çangalzar 163
Ç'ang-sun Şeng 175
Çankaya Köşkü 318
Çatalhöyük 53
Çavdar 253
Çavdarhisar 253
Çegebay 231, 232, 233
Çelenk Taşıyan Güvercinler Mağarası 154
Çerkezya 34
Çet-Koy-Suu 57, 58
Çilbeğ Arığ 229
Çin 13, 14, 18, 19, 20, 25, 26, 30, 33, 34, 35, 36, 38, 39, 40, 62, 69, 78, 80, 88, 89, 93, 100, 113, 118, 119, 120, 121, 122, 125, 126, 127, 128, 134, 141, 144, 145, 146, 147, 151, 152, 153, 157, 159, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 186, 187, 201, 252, 277, 311, 344
Çince 20, 30, 33, 37, 38, 123, 148, 173, 181, 186
Çinliler 20, 113, 121, 125, 172, 173, 175, 176, 186
Çiyim Taş 153
Çorabatır 240
Çorabatır 240
Çov-şu 36, 38, 166, 169, 173
Çukçi 310
Çungar Alatavı 160
Çuvaşlar 45

D

Daçlar, *bk.* Daçyalılar
Daçya 99, 105, 114, 115
Daçyalılar 29, 115
Dağlık Altay 76, 89, 99, 162, 169, 218
Dahhâk 264
Daklar, *bk.* Daçyalılar
Dalay Subin Arru Altan Şirike Tuhakan 37
Danaos 106
Dandi Begazi 58
Danimarka 108, 114
Dao-wu 35
Darâb 269
Davud, I. Melikşah'ın oğlu 39
Davud Paşa Mahallesi 290
Dede Korkut 272-274
Dede Korkut Hikâyeleri 271, 18, 21, 219, 260, 272, 274,
Defosse 103
Deïvaïler 301
Deksithea 129
Deli Dumrul 219
Deli Petro, *bk.* I. Petro
Delphi 106
Demiçi Aspina 203
Demir Çağı 13, 58, 66
Dharani 185
Dido 129
Dilmun 64
Dimaşk Atabegliği, 38, *ayrıca bk.* Tog-Teginliler
Dimne 245, 246, 247, 259, 278, 279, 283, 293
Ding-lingler 122
Dinyeper 34, 98
Dinyester 98
Diomedes 108
Dirse Han 274
D.M. Govorov 239
Dobruca 40, 46
Doğu 14, 17, 18, 20, 22, 25, 26, 29, 36, 37, 38, 47, 51,

58, 68, 69, 71, 90, 92, 95, 98, 99, 101, 102, 104, 105, 113, 115, 122, 123, 132, 133, 134, 137, 143, 154, 155, 156, 159, 166, 169, 170, 173, 174, 175, 176, 179, 182, 183, 185, 187, 201, 204, 266, 268, 271, 283, 291, 294, 298, 299, 301, 305, 306, 307, 343, 344
Doğu Avrupa 14, 22, 25, 26, 69, 90, 92, 95, 98, 99, 101, 102, 105, 115, 123, 133, 134, 137, 301, 307, 344
Doğu Türkistan 14, 18, 68, 71, 104, 154, 155, 156, 159, 169, 179, 182, 183, 185, 187
Dole 302
Dolgan 203
Dolon 108
Don 20, 34, 92, 304
Dood-Chulgan 87
Dorje Dordan 193
Doromcagulu 180
Dotan 286, 287
Dresden 272, 273, 274
D. Sinor 142
Duluyar Nyurgun Bootur 239
Dunaharaszti 97
Düçina 203
Düzmürd Kalesi 274
Dyrestuy 118

E

E98 Uybat-VI Yazıtı 30
Ea, *bk.* Enki
Ebley 237
Ebu Bekir İbnü'l-Hacî Mustafa Kızılhisarî 291, 292
Hidâyetü's-Sayyâd 291, 292
Ebulgazi Bahadır Han 32, 37, 191, 196, 197, 199, 201
Şecere-i Türk 32, 37, 197, 199, 200, 201
Ebu'l-Hasan Ali 284
E. Chavannes 20, 175
Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri 20, 175
Eddalar 101, 298
Edigey 233, 234, 235
Edigey Destanı 21, 233, 234, 235
Edremit 254, 255
Efrasiyab 265, 266, 269
Egine Tapınağı 102
Eğirdir 339
Ehrimen 263, 268, 269, 270
Ekaterinka 90
Elabuga (Alabuga) 98
el-Biruni 201
el-Câhız 15
Elçe Ködükey Kara-Uul 221
Elga Borisovna Vadetskaya 22, 60, 61, 99
Elizavetinskaja Stanitza 92
Ellis H. Minns 98
Elvâ 265
Emel Esin 17, 19, 36, 39, 40, 60, 69, 100, 113, 121, 123, 142, 144, 146, 148, 149, 154, 155, 157, 158, 159, 163, 165, 170, 179, 181, 187, 256
Emeline Richardson 19, 103, 106, 107, 108, 109, 136
Emîr Hüsameddin Çoban 283
Emîr Saltuk 289
Enki 63, 64, 65
Erbehtey 239
Ercâsb 268
Erciyes 323
Erdeşîr 269, 270
Erdi Baba Dergâhı 290
Ergenekon 17, 37, 125, 168, 169, 187, 199, 200, 201, 321, 322, 323, 324, 325, 327, 344
Ergenekon Destanı 17, 199, 324
Ergenekon Vadisi 169, 199
Erhan Aydın 20, 30, 150, 151, 152, 153, 184
E. Richardson 103
Eriyen Kıul 43, 205
Erke-Ceeren 223, 224
Erke Koo 223
Erke-Koo 224
Erke-Küreñ 225
Erke-Möndör 224
Erkin-Koo 224
Erlik 151, 153, 206, 208, 216, 217, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 270
Ermen-Çeçen 224, 225
Ermeni 196, 197, 275
Erra (İrra) 64
Er Sogotoh 238, 239
Er Sogotoh 238
Er Tohçın 239, 240
Erzurum 335, 336
Esat Süleyman 18, 180
Uygur Totem Medeniyeti 18, 180

E. Simon 103
Eski T'ang Tarihi (Chiu T'ang-shu) 20, 33, 35, 172
Eski Taş Devri 51, 67, 343
Estonca 47
Estonya 305
Estonyalılar 47
Eşen Çayı (Xanthus) 107
Etrürya 104
Etrüsk 14, 19, 40, 42, 101, 102, 103, 104, 105, 109, 129, 134, 295, 343, 344
Etsin Gol 168
et-Tevessul İle't-teressül 284
Euthymus 108
Evliya Çelebi 124, 291
Seyahatname 291
E.V. Perevodçikova 72

F

Fabiani 136
Faelvaera 304
Faruk Sümer 21, 38
Faskon Ormanı 266, 267
Fasti 130
Faunus 136
Faustulus 131
F. Bozkurt 336
Fenrir 42, 104, 299, 300, 301
Fenris 42, 299, 305
Fergana 164
Ferhad 283
Ferîdun 114, 264
Festus 105
Fikret Yıldırım 20, 30, 152, 153, 184
Filippovka 95, 96
Fin-Ugor 36
Firdevsî 21, 249, 260, 263, 264, 266, 267, 268, 271
İskendernâme 271
Şahname 21, 27, 157, 249, 250, 251, 260, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 271, 272, 276
Flora 304
Floransa 296
Francis Klingender 110, 296
Frank Tabutu 296
Fransa 89, 109, 248
Fransız 19, 320
Fransızca 20, 47
Frigce 29
Frolov Koleksiyonu 84
Fuat Köseraif 185
Furûd 265
Fuzuli Bayat 21, 31, 38, 202, 208, 238

G

Gagavuz 27, 40, 146, 175, 211, 315, 330, 331, 344
G. Ahmetcan Asena 121
Galatasaray Lisesi 317
Galina Grigoryevna Kujakova 229
Gandhara 162
Ganj Nehri 185
Gao-çı 122
G.A. Pugaçenkova 164, 288, 289
Gaştâsb 266, 267, 268
Gazan Han 285, 289, 290
Gaziantep 68, 333, 334, 335
Gazneli 26
Gazneli Mahmud 21, 249, 263
G. Dumézil 304
Gebze 257
Gelanor 106
Gençler Defteri 293
Genç Osman, *bk.* II. Osman
General An Lu-Shan 186
General İtaçuk 184
General Kuo Tzu-i 186
Genigesli Hunan 195
Georgios (aziz) 248, 298
Gerard Clauson 30, 169, 184, 186
Gerdizî 34, 271
Zeynü'l-Ahbâr 271
Germiyanoğulları 253
Geşvâd 265
Gılgameş 213
Gılgameş Destanı 213
Gıyaseddin Keyhüsrev 285
Gicholan 305
Gilles Garnier 302
Girit 107
Gîv 265
Gleipnir 300
Goa Maral 37
Gobi Çölü 122
Gobustan 66

Golgotha Tepesi 297
Goňurdepe (Konurtepe) 61
Gorgsâr 268
Got 137
Gotik 159
Gov Altay 113
Goyet 51
Göbekli Tepe 42, 51, 53, 54, 60, 76, 114, 120, 305, 332
Göktürk 11, 14, 15, 26, 27, 29, 30, 33, 34, 36, 40, 58, 63, 69, 73, 89, 90, 91, 93, 100, 104, 105, 113, 117, 123, 125, 141, 142, 144, 145, 146, 147, 149, 151, 152, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 174, 176, 179, 181, 191, 192, 199, 200, 201, 207, 213, 214, 215, 232, 233, 291, 315, 320, 322, 343, 344
Göktürk Devleti 14, 26, 29, 34, 63, 69, 125, 141, 172, 179, 191, 201, 214, 344
Grekler 101
Greko-İskit 92
grifon 75, 79, 80, 94, 119, 120
Grigoreviç Kalkin 216, 222
Ay Sologoy Lo Kün Kologoy 222
Grimm kardeşler 124
Gris 304
gryllos 102
Gubbio 295
Gundestrup leğeni 108
Gur 38
Gu-tzanğ 145
Güderz 265
Güdül 58, 254
Gülnar Kara 20, 33, 35, 172
Çin Kaynaklarında Türkler: Eski T'ang Tarihi (Chiu T'ang-shu) 20
Gümüştepe 287
Güneydoğu Anadolu 53, 305
Güney Sibirya 13, 51, 53, 86, 207
Güney Ural 92
Gürcü 307
Gürgen 41

H

Hâbil 290
Hacer Tokyürek 185
Hacı Molla Zahireddin 35
Hades 102, 103
Hadrianus 254
Hafız-ı Ebru 249
Mecmuau't-Tevârih 249
Haito Tamir 142
Hakas 21, 45, 59, 152, 207, 227, 228, 229, 230, 239, 240, 344
Hakasya 59, 87, 228, 229
Haldi 67
Halkalı Güvercinler Mağarası 155
Hamster Vadisi 182
Ham-Tastıl Dağı 208
Han 13, 20, 24, 27, 29, 30, 32, 34, 37, 38, 39, 93, 99, 105, 115, 118, 120, 121, 126, 128, 147, 165, 181, 191, 192, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 204, 208, 214, 216, 217, 218, 226, 227, 228, 229, 230, 234, 262, 274, 285, 289, 290
Han-Balık 181
Hanefi 292
Hang Son Doong Mağarası 169
Han Hartığa 229
Han Mirgen 229, 230
Hannığ Hılıs 228
Han Püdey 226, 227
Hans-Georg Hüttel 192
Han Shu 121, 126, 128
Haratas 240
Harbiye 258, 324
Harezm 156
Haseki 290
Haskins 79
Hazar 26, 29, 30, 34, 99, 156, 165, 306
Hazar Denizi 26, 29, 30, 99
Hazar Devleti 165
Heftvâd 269, 270
Heikel 181
Heinrich Krippel 318
Hektor 108
Helenistik 59, 103
Hell 300
Helsinki 30, 98, 99
Hera 101, 106, 137
Herakleides Pontikos 29
Herakles 44, 102
Herât 38

Hermitage Müzesi 86, 97
Herodotos 25, 95, 98, 99
Hesykhius 29
Hevben 237
H. Gezer 318
Hıyan Arığ 227
Hızır 231
Hindistan 78, 247, 273, 311
Hint 14, 25, 26, 29, 41, 70, 102, 115, 125, 142, 144, 154, 184, 278, 279, 310, 311
Hint-Avrupa 29, 41
Hirpiniler 105, 136
Hirpinler, *bk.* Hirpiniler
Hirpi Sorani 133
Hişvî 267
Hitit 36, 68, 69, 93, 213
Hititçe 68
Hiung-nu, *bk.* Hun
Hod 299
Homeros 102
Homgoray 240
Horasan 33, 34, 38, 335, 339, 340, 341, 342
Hors 302, 303, 304
Hotont Sum 181
Hristiyanlık 209, 293, 294, 295, 297, 298, 301
Hsin T'ang-shu 186
Hsiung-nu, *bk.* Hun
Hsiu-t'u 121
Hsü Chi 172
H. Şirin User 152
Huang Chi-Huei 20, 173, 175
Huban Arığ 21, 229
Huban Arığ 229
Hun 13, 14, 15, 20, 25, 26, 27, 29, 33, 35, 36, 37, 42, 53, 71, 75, 76, 78, 79, 86, 89, 90, 91, 92, 93, 100, 101, 106, 113, 114, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 136, 137, 138, 141, 146, 153, 164, 166, 170, 187, 192, 196, 199, 201, 204, 205, 259, 291, 298, 306, 320, 321, 323, 329, 336, 343, 344
Hûşeng 263
Hutuini 67
Huu İney 207, 227, 228
Hümayunnâme 278
Hz. Hüseyin 291
Hüseyin Baykara 251
Hüseyin Namık Orkun 20, 30, 33, 150, 151, 183
Hüsrev 251, 282, 283
Hüsrev-i Dihlevî 251
Heşt Bihişt 251
Hyrkania 29
Hyrkanoi 29

I

I.A. Linnychenko 92
Ibida (Slava Rusa) 135
Içi-ni-şi-tu 169
Iğdır 335
Irak 26, 30
Iraq Bitig (*Iraktaki Bilgiler Kitabı*), *bk. Irk Bitig* (*Fal Kitabı*)
Irk Bitig (*Fal Kitabı*) 19, 20, 31, 183, 184
Isig Sangun 183
Isparta 333
Issık kurganı 71, 75,
I. Theodoros Laskaris 283

İ

İbn Bibi 266, 283, 284
Selçuknâme 283, 284,
İbnü'l-Cevzi 38, 284
Mir'âtü'z-zamân Fî Târîhi'l-Âyân 284
Hz. İbrahim 219, 291
İ. Butaneyeva 240
İç Asya 13, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 30, 40, 41, 42, 51, 52, 53, 55, 58, 59, 61, 63, 64, 65, 67, 68, 69, 70, 71, 80, 86, 89, 90, 93, 97, 98, 101, 102, 104, 105, 113, 116, 121, 124, 127, 129, 137, 141, 146, 148, 167, 201, 203, 238, 291, 307, 308, 311, 332, 340, 343
İdil 35, 165, 234
İdil Bulgar Devleti 165
İ. Dilek 206, 222
İdris Kâhya 16
İgdir 32
İgor 152, 153, 302-304
İgor Destanı 302-304
İja Kıul 208
İkinci Meşrutiyet 293
İlliryaca 29

İlteriş Kağan 145
İlyas 98, 231
İmam Cafer 336
İnal Kalesi 34
İngilizce 11, 47
İngiltere 29, 183
İpek Yolu 116, 158, 162, 206
İran 14, 21, 29, 41, 45, 67, 70, 71, 99, 102, 115, 157, 247, 249, 259, 263, 264, 265, 268, 277, 311, 344
İrkut 52
İrkutsk 202
İrlanda 29
İrtag Dağı 240
İrtiş Nehri 90
Hz. İsa 138, 193, 248, 295-298
İsenbike Togan 20, 33, 35, 172
Çin Kaynaklarında Türkler: Eski T'ang Tarihi (Chiu T'ang-shu) 20
İsfahan 39
İsfendiyar, *Şahname* karakteri 249, 268, 269
İsis 40, 69
İskandinav 14, 19, 42, 101, 104, 123, 212, 298, 299, 300, 301, 305
İskenderiye 69
İskender, *Şahname* karakteri 159, 248, 250, 271
İskit 22, 25, 29, 30, 58, 70, 71, 87, 89, 90, 91, 92, 95, 98, 99, 109, 115, 143, 144, 181, 259, 343
İskitler 14, 22, 25, 29, 53, 79, 95, 98, 102, 129, 306
İskitya 98, 99
İskoçya 248
İslahiye 68
İslam 11, 14, 17, 18, 24, 26, 27, 29, 38, 41, 42, 58, 64, 107, 168, 182, 191, 203, 210, 233, 243, 244, 245, 247, 251, 252, 253, 254, 256, 259, 261, 271, 277, 278, 281, 290, 291, 292, 294, 320, 329, 332, 337, 338, 339, 341, 343, 344
İslamiyet 14, 22, 26, 31, 185, 191, 209, 210, 212, 230, 231, 243, 260, 293
İslamlaşma 14
İsmail Gaspıralı 46
İsmet Çetin 292
Türk Halk Edebiyatında Hz. Ali Cenknâmeleri 292
İspanya 29
İspanyol 159
İssakar 286
İstanbul 11, 15, 21, 22, 24, 28, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 44, 45, 46, 47, 51, 53, 54, 55, 56, 58, 60, 62, 63, 64, 68, 69, 89, 98, 99, 100, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 113, 116, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 129, 130, 131, 138, 141, 142, 144, 146, 147, 148, 151, 152, 155, 156, 159, 163, 166, 173, 175, 184, 185, 186, 187, 192, 195, 196, 197, 199, 201, 202, 204, 209, 212, 213, 215, 216, 228, 233, 235, 238, 240, 244, 247, 248, 250, 251, 252, 253, 256, 257, 258, 268, 270, 271, 272, 274, 275, 276, 278, 280, 281, 282, 283, 286, 287, 289, 290, 291, 292, 293, 295, 298, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 311, 315, 316, 317, 321, 324, 328, 329, 330, 331, 333, 334, 335, 336, 338, 340
İstanbulî 244, 251, 290, 291
İstanbul Teknik Üniversitesi 321
İstanbul Üniversitesi 31
İtalya 14, 42, 101, 103, 105, 107, 129, 136, 298
İtalyan 105, 137
İte Çuk 183
İtil Müren 215
İ.V. Kormuşin 153
İyonya 107
İyus 240
İzlanda 299
İzmit 291
İznik 259

J

Jacob Grimm 305
Jaltırık-Taş 89
Jean Paul Roux 19, 141, 196, 197, 198
Moğol İmparatorluğu Tarihi 20, 37, 196, 197, 199
Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar 19, 125, 166, 294
Jean-Paul Thuiller 104
Jılısay I 117
J.M. Groot 121
John Elliott 19, 103, 104, 105
John Long 28
Jordanes 137
Jormungand 299, 300, 301
J.R. Hinnels 114
J. Schmidt 19, 130, 134

Roman Mythology 19, 131, 133, 134
Julia Theonoes 135
Julio 295
Julius Proculus 132
Jung 113, 120, 315
Junglar 121
Jüpiter 132, 135

K

Kabardin 34
Kabil 162, 163
Kaçan, *bk.* Kuçan
Kaçin 203
Kadıköy 316
Kadiri 290
Kafkas 42, 301, 304, 305
Kafkasya 14, 20, 34, 67, 92, 165
Kagnılı 69, 70, 113, 164, 165
Kahkaha Kalesi 165
Kahramanmaraş Kalesi 319, 321, 329
Kâhta 266
K. Akişev 75
Kâkuy 264
Kalbaktaş 89
Kalei Kahkah II 158
Kalej 34
kalkolitik 25, 69
Kama Nehri 97
Kamçaladlar 204
Kamçatka 204, 305
Kamizm 106, 201, 202, 209
Kam Tıt 222
Kâmus 265
Kan Ceeren 222, 223
Kan-Ceeren Attu Kan-Altın 223
Kan-Ch'üan Dağı 121
Kan-Çoro 31, 232
Kandáon 29
Kandaules 29
Kandu Çana 197
Kangıvay Mergen 227
Kanglı 122, 123
Kanglılar 122
Kanıkey 232
Kan Kapçıkay 222, 223
Kan Kapçıkay 222
Kan Küler 223
Kan Pozırah 230
Kansallis Museo 97
Kansu 13, 121, 128, 145
Kanuni Sultan Süleyman, *bk.* I. Süleyman
Kao-ch'e 122-125
Kao-ç'ang Devleti 168
Kapisa 163
Kara Attu Han 226
Karabağ 335
Karabalgasun 145, 149, 181
Karabalgasun Abidesi 149
Kara Barak 216
Kara Bökö 222
Karabulak 249
Karaca Çoban 272
Karaçay 31, 34, 45
Karadeniz 13, 14, 16, 25, 37, 70, 92, 95, 97, 98, 306
Kara Fatma 318
Karagas 202
Kara Göne 272
Karahanlı 27, 38, 260, 262, 263
Karahanlılar 26, 344
Kara Kağan 151, 225
Karakalpak 38, 238
Kara Kes 222
Kara Kıdat 219
Karakuk 182
Kara Kula Kağan 216, 217
Kara Kula Mattır 226
Kara Nehri 148
Karapapak 335, 336
Karasuk 25, 58, 61, 69, 91, 113
Karasuk Nehri 61
Kara-Taacı Kıs 223
Karatay Medresesi Çini Eserleri Müzesi 257
Kara Yurğa (Kara Yorga) 237
Karluklar 191
Karmak(çinskiy) 74
Karnak 32
Kars 335
Kartaca 129
Kasar Bey 196
Kaşgarlı Mahmud 19, 21, 32, 260, 261, 262, 274, 306
Dîvânu Lugâti't-Türk 32, 260, 274
Katanda 79, 84, 118

Katanov 203
Katu Yaruk Vadisi 169
Kaukaïler 301
Kayânî 67
Kayânîler (Keyânîler) 67
Kaydu Han 197
Kayı 67
Kayıtbay, Memluk sultanı 258
Kazak 19, 33, 35, 38, 44, 145, 201, 238, 287, 294, 344
Kazakistan 13, 14, 22, 55, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 89, 90, 92, 102, 104, 117, 118, 126, 155, 160, 161, 163, 164, 165, 166, 181, 215
Kazaklar 22, 288
Kazak Türkçesi 44
Kazan 35, 209, 272, 273, 274
Kazılık Koca Oğlu Yegenek 274
Kazım Mirşân 183
Kazvin 247
Kazvinî 247
Acayibü'l-Mahlûkât ve Garâyibü'l-Mevcûdât 247
Keçel Tay 223
Kelt 109
Kem Nehri 69, 144, 152, 170
Kenan 16, 22, 55, 89, 287
Kendrev 264
Keneş Yusupov 232, 233
Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî 284, 285
Müsâmeretü'l-Ahbâr 284, 285
Ketayûn 267, 268
Keyaniyan 265
Keyhüsrev 265, 285
Keykubadiye Sarayı 257
Keyûmers 263
Khirgist Khooloy 113
Kılıç Arslan Köşkü 256
Kındikti Dağı 90
Kıpçak 14, 26, 34, 41, 47, 291, 306, 307
Kıpçaklar 66, 209, 298, 306
Kırgız 31, 37, 44, 45, 89, 113, 152, 170, 183, 200, 230, 232, 287, 294, 344
Kırgızistan 20, 30, 44, 56, 57, 58, 71, 89, 145, 152, 153, 184
Kırgızlar 207, 288
Kırgız Türkçesi 31, 44, 230, 232
Kırık-Oba Mezarlığı 76
Kırım 46, 47, 71, 137, 165, 230, 240, 294, 308
Kısas-ı Enbiyâ 285, 286
Kıyan 37, 197, 199, 200, 201
Kızıl 74, 151, 154, 155, 193, 272
Kızılay Meydanı 318
Kızılderili 28, 137, 307, 308, 309
Kızılkurt Çubars 302, 303
Kızıl Orda 74
Kız Kulesi 124
Kien Nehri 169
Kiev 92, 248, 304
Kimmerler 14, 25, 26
Kiragos 196
Kirke 129
Kişitav 117
Kitoi 52
Klaus Schmidt 53
Koço 104, 168, 170, 185
Kolanses 237
Kolım 205
Konstantine Gamsahurdia 307
Konuralp Ercilasun 20, 120, 121
Han Hanedanlığı Tarihi: Hsiung-nu (Hun) Monografisi 20
Konya 30, 31, 33, 67, 146, 150, 153, 186, 203, 204, 206, 207, 240, 256, 257, 290, 294, 340
Konya Köşkü, *bk.* Kılıç Arslan Köşkü
Konya Sarayı 256
Kopenhag 108
Koryak 204
Koryaklar 305
Koşkartay Dağı 118
Koy Maral 37, 197
Koytas Şatkalı 118
Kozlov 144
Kögmen Dağları 69
Kögüdey-Kökşin 223
Kögüdey Mergen 151, 216, 218
Köhne Ürgenç 41
Köhrem 268
Kök-Çebiç 232
Kök Molat 227, 228
Kök-Ool Viktor Şogjapoviç 206
Kök Tulpar 238
Köl Erki Han 216
Köprülü Mehmed Paşa 291
Köroğlu 38, 238

Köroğlu Destanı 21, 38, 238
Köseceli 16, 339
Köstence 135
Közkaman 232
Kral Arthur 248
Kral Vezendon 291
Kristof Kolomb 248
Kşitigarbha 179
Kşitipati 154
Kubadâbâd Sarayı 256
Kuban 77, 92, 93, 95
Kuban Nehri 93
Kubrat Han 165
Kuça 104, 154, 155
Kuça (Koço) 104, 154, 155
Kuçan 121
Kulşı Dağı 118
Kuman 34, 291, 304, 306
Kumanlar 26, 304, 306
Kumuk 45
Kuñır Buğa 237
K'un-mo 125, 126, 127, 128, 131
Kun-mo 126
Kurdoğlu 38, 238
Kurlas 37, 199, 201
Kurt Bayramı 40
Kurt (Lang) Yıldızı 39
Kurtuluş Savaşı 315, 316, 317, 318, 323
Kurt Veli 46
Kutluğ Şah 285
Kuts'ang, *bk.* Kuçan
Kutup Yıldızı 121, 207
Kuular Kendençik Sembiloviç 207
Küçük Asya 98, 101, 107, 248
Küçükayı (Ursa Minor) Takımyıldızı 207, 301
Kül-Çoro 31, 232
Kültigin 155
Kültigin Yazıtı 19, 30, 145, 146, 149, 150, 186, 213, 234, 289, 297, 321
Kün Han 216
Kün-Kıs (Güneş Kız) 205
Küntogdı 262
Küserbay 237
K.W. Luckert 51, 54
Kykloplar 102
Kynopolis 69

L

lamaist 218
Latin 29, 99, 136
Latince 39, 41, 46, 47, 163, 297
Latinus 129, 130
Latium 129, 130
Laura 304
Lavinia 130
Legenda aurea (Altın Efsane) 137
Leğman 277
Lehler 47
Lena Nehri 206
Leto 29, 106, 107
Letonlar 301
Liang Devleti 174
Liang Şi-tu 174
Li Ching 172
Lidyaca 29
Linn A. Forrest 19, 309
The Wolf and The Raven: Totem Poles of Southeastern Alaska 19, 309
Litvalılar (Litvanlar) 47
Liu Mau-Tsai 20, 36, 38, 166, 168, 169, 170, 173, 174, 175, 176
Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri 20, 36, 38, 166, 170, 173, 174, 175, 176
Livius 129, 130, 131, 132
Ab Urbe Condita (Roma Tarihi), 129
Livre des Merveilles 247
Lokapala 154
Loki 42, 299, 301, 305
Lokomotiv 52
Lokris 107
Lopnor Gölü 170
L. Rasonyi 306
Ludmila I. Yegorova 16, 18, 43, 89, 99, 126, 205, 206, 239, 298
Saha Kültüründe Kurt Kültü 16, 18, 43, 89, 99, 126, 205, 206, 239, 298
Ludwig Keimer 69
Lu-hun Gölü 122
Lung-ch'eng 123
Lupercalia 136
Luperciler 136
Lübnan 134
Lykaon 29, 107

Lykaonia 29
Lykia 107
Lykialılar 107
Lykophron 105
Lyngvi Adası 300

M

Maaday Kara 21, 151, 216, 223, 226
Macar 137, 304, 306
Macaristan 97
Madara 165
Madyan oğlu Yanko 291
Maeotis (Azak) Denizi 137
Mahāsatva 186
Mai 174
Makedonya 248
Mali Budky 92
Mamay Destanı 230
Manas 21, 31, 45, 230, 231, 232, 233, 294, 338
Manas Destanı 21, 31, 230, 231, 232, 233, 338
Mançurya 118
Manguş Hürgül-Ool Sazıg Hunayeviç 207
Manihaist 19, 179, 260
Manihaizm 20, 26, 191, 209
Mardin 244
Marduk 62, 65
Maria Czaplicka 305
Mars 130, 131, 132, 135, 136, 297
M. Arslan 235
Masao Mori 176
Massagetler 79
Mayemir 58
Mayile Dağı 182
Maykop (Maikop) 93, 94, 95, 96
M. Beyazıt 253
Mecnun 253, 281, 282
Med 67
Meher Kapı Yazıtı 67
Mehmed Siyah Kalem 252
Mehmet Ali Soy 316
Mehmet Bayrakdar 67
Mehmet Eröz 306, 340
Mehmet Levent Kaya 195
Mehmet Sağ 330
Mehmet Zeki Pakalın 39
Meh-Pîrûz 289
Melik-Hâverân 289
Melik Mugîseddin 283
M.E. Masson 288, 289
Memetkul 234
Meng K'ang 121
Menûçehr 264
Meotian 95
Merkür 129
Hz. Meryem 193
Meryem Çimen Kıvılcım 330, 331
Mesudî 116
Murûc ez-Zeheb (*Altın Bozkırlar*) 116
Mevlânâ 21, 278, 279, 280, 281
Mesnevi 21, 278, 280, 281, 282, 294
Mezolitik 305
Mezopotamya 36, 62, 63, 64, 66, 68, 343
M. Henri Vever Koleksiyonu 251
Mısır 27, 36, 69, 104, 258, 287, 300, 311, 334, 343
Mısırlı 40, 69
Midgard 300
Mihrek 269
Mikhail P. Gryaznov 59, 60, 77
Millî Mücadele, *bk.* Kurtuluş Savaşı
Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) 321, 330
Ming Öy 154
Minkuli Böke 198
Minusinsk 59, 87, 99, 118, 152, 159, 207, 240
Mircea Eliade 15, 24, 29, 99, 105, 115, 307, 310
Mireli Seyidov 18, 33
Böri-Qurt 18, 33
Mir Halil 249
Mirîn 266, 267, 268
Moğol 13, 15, 20, 21, 23, 24, 27, 37, 46, 69, 87, 120, 142, 191, 192, 193, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 239, 280, 284, 294, 298, 322, 344
Moğolca 36, 37, 142, 195
Moğol İmparatorluğu 20, 37, 120, 192, 196, 197, 199
Moğolistan 13, 20, 36, 55, 71, 80, 87, 88, 91, 113, 114, 116, 122, 142, 144, 145, 148, 151, 180, 181, 192, 199
Moğolların Gizli Tarihi 37, 46, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198
Mohammad Ali Amir-Moezzi 292
Moldova 40, 211
Mongoloid 70, 113
Moñıs-Kaan 224, 225

Morin Tolgoy 113
Moselle 109
Motun 212, 321
Mo-Tun, *bk.* Mete Han
Moyun Çor 33, 181
Moyunçur 180, 186
Möge Şagaan-Toolay 227
M. Rostovtzeff 22, 92, 93
Muhammetşa Buranğolov 235
Muharrem Ergin 21, 212, 215, 272, 273
Muizzî 284
Mulei 182
Murat Adji 24, 298, 311
Murgab Nehri 61
Murtuk 179
Musa Bey 230
Museo delle Terme 135
Museum für Vor-und Frühgeschichte (Ön ve Erken Tarih Müzesi) 94
Mustafa Bey 16
Mustafa Kemal Atatürk 11, 27, 31, 33, 67, 116, 137, 206, 231, 233, 272, 288, 315-319, 321-328, 335, 344
Nutuk 315
Mustafa Turgay Tüfekçioğlu 183, 184
Muş 334
Muzafferüddin Kökböri 34, 244
Muz Tağ (Buz Dağı) 213, 214
Mücmel et-Tevârih 271
Mümine (Mömine) Hanım 38
Müslüman 14, 24, 26, 27, 32, 124, 147, 179, 201, 202, 215, 243, 245, 260, 267, 275, 285, 287, 291, 292, 301, 338, 344

N

N.A. Alekseyev 203, 204
Naftali 286
Nagalar 156
Nagaraca 154, 156, 159
Nagaraca Mağarası 154
Nahçıvan 285
Nakşibendi 290
Namık İsmail 328, 329
Nam Rayonu 206
Nan-tou-mi 125
Nâsırüddin Artuk Arslan 244
natüralist 24, 87, 100, 343
N. Diyarbekirli 148, 251
Necati Lugal 263, 266
Neleus 102, 103
neolitik 13, 22, 25, 52, 53, 54, 55, 56, 66, 70, 181, 201, 332
Nereus 107
Neuri 98, 99
Nevali Çori 53
Nevruz 72, 318, 325, 326, 335
New York 22, 42, 47, 79, 92, 93, 95, 98, 119, 135, 156, 202, 249, 253, 295, 296, 298, 312
Niflheim 300
Nig 275
Nikolay İlin 206
Nil Nehri 266
Ninsikila 64
Nippur 213
Nisa 288
Ni-shih-tou 170
Nizamî 21, 253, 277, 278, 281, 282, 283
Hamse 253
Leyla ile Mecnun 253, 282
Heft Peyker (*Yedi Sûret*) 277
Hûsrev ile Şirin 283
Nizamülmülk 276
Siyasetnâme 276
N.M. Budayev 34, 307
Noel 47
Nogay 46, 210, 230
Noın Ula 100, 114, 144, 155
Noradın 234
Northumbria 296
No-tu-lu Şad 170, 171, 172
N.P. Ulturgaşev 208
N Tapınağı 154
Nukuz 199, 200
Numitor 130, 131, 132
Nuşirevan 271
N.V. Polosmak 85, 86
Nyura Subrakova 208

O

O.B. Duane 109
Ober Str. de Veit 318
Očo-Koči 42, 301

Odgurmış 262, 263
Odin 298, 299, 300, 301
Odysseus 108, 129
Oglahtı 99
Oğlak Kapmaca oyunu 31
Oğuz 17, 18, 21, 26, 27, 31, 32, 33, 102, 105, 137, 147, 171, 196, 198, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 237, 243, 248, 249, 253, 260, 261, 272, 275, 292, 316
Oğuz Han 32
Oğuz Kağan 17, 18, 21, 31, 33, 105, 137, 171, 196, 198, 212, 213, 214, 215, 217, 237, 248, 249, 275, 292, 316
Oğuz Kağan Destanı 17, 21, 31, 33, 105, 137, 171, 196, 198, 212, 213, 214, 215, 217, 237, 249, 275, 292, 316
Oğuzlar 14, 32, 249, 261, 271, 272
Oğuz Türkleri 32, 147, 253
Okladnikov 79
Oktay Belli 68
Okunyev 25, 58, 59, 60, 70, 146
Olcas Süleyman 35, 36, 41
Oleg 303
Olonho 18, 238, 239
Olta 104
Onghan 195
On İki İmam 290
On Ok 33
Onon Nehri 196
Oor Jak Örteng 207
Orak 230
Ordos 77, 78, 80, 100, 119, 149, 311
Ordu-Balık 145, 181
Orhan Şaik Gökyay 21, 272, 273, 274
Orhun 20, 30, 88, 122, 149, 181
Orlatsky 155
Orta Asya 13, 14, 19, 20, 21, 22, 25, 26, 30, 34, 40, 41, 53, 58, 61, 63, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 75, 78, 90, 98, 113, 114, 116, 123, 125, 127, 128, 133, 134, 141, 142, 147, 157, 158, 159, 160, 163, 164, 166, 167, 169, 172, 173, 175, 201, 202, 238, 243, 247, 253, 256, 259, 263, 287, 288, 290, 294, 297, 307, 311, 315, 333, 343
Orta Avrasya 14, 21, 28, 176, 191, 334, 344
Orta Avrupa 26, 47, 122, 304, 343
Orta Çağ 14, 20, 30, 32, 34, 41, 64, 157, 160, 192, 243, 244, 251, 254, 260, 271, 297, 306, 318
Orta Doğu, gazete 17
Orta Sibirya 99
Orta Urallar 13
Ortodoks 298, 304
Osetler 304, 305
Osiris 40, 69, 300
II. Osman 33
Osman Fikri Sertkaya 31, 142, 181, 213
Osmanlı 14, 17, 21, 24, 27, 33, 39, 160, 179, 251, 253, 258, 259, 272, 289, 290, 291, 292, 293, 315, 316, 324, 326, 327, 328, 332
Osman Yorulmaz 122
Ostia altarı 135
O. Turan 284
Otuz Başlı Ok Cılan 221
Oxford 47, 245, 295
Oxus 75
Oy-Djayılayu (Oi-Dzhailau) 160

Ö

Ögdülmiş 262
Öland Adası 299
Ölküçin Çana 197
Ölöştöy 224, 225
Ön Asya 25, 27, 51, 333
Ön-Türk, *bk.* Proto-Türk
Örencik köyü 53
Öskus-uul 224
Ötüken Uygur Devleti 14, 179
Ötüken-yış 123
Övörhangay 113
Özbek 38, 44, 238, 253
Özbekistan 31, 44, 158, 163, 164, 193, 297
Özden İlteriş Bulca 183, 184

P

Pakistan 162
Palatinus 129, 130, 131, 132, 136
Palatinus Dağı 130, 131, 132
Palazzola Manastırı 130
Paleolitik 22, 51, 52, 53, 54, 59, 63, 67, 68, 101, 113, 129, 305
Paleolitik Çağ 51
Pales Bayramı 132
Pamela Armstrong 248
Pan 121, 136

Paris 89, 108, 119, 212,
Part 114, 202, 288, 289
Patricia Berger 193
Pausanias 106, 107, 108
Pazırık 58, 65, 70, 71, 76, 79, 80, 81, 83, 84, 85, 86, 92, 99, 144, 181, 259, 331
Peçenek 14, 26, 306
Pehlevice 269
Pei-Shi 168, 169
Pelâşân 265
Peleus 107
Pelias 102, 103
Pencikent 156, 160, 163, 297
Pennsylvania Üniversitesi Arkeoloji ve Antropoloji Müzesi 93, 94
Pers 40, 114
Persis Perlekamp 247
Perugia 103
Peşeng 264
Peter B. Golden 19, 186, 306, 307
I. Petro 75
Phokis 107
P'ing-liang 170
Pîrân 265
Plinius 247
Plutarkhos 129
Moralia: Soylu Yunanlar ve Romalıların Yaşamı 129
Pogodin Koleksiyonu 84
Poseidon 103
Posta, Telefon, Telgraf (PTT) 251, 326, 327
Pörüçi-Han 208
Priuralye 71
Prokopius 137
Prometheus 171
Proto-Hatti 68
Proto-Moğol 87, 201
Proto-Türk 22, 25, 29, 39, 53, 58, 69, 70, 76, 87, 91, 99, 113, 120, 144, 146, 192, 199, 203, 273, 291, 323, 332, 343
Prutenler 301
Psamathe 107
Pu-chiou 126
Pu-chiu Hsi-hou 125
Pugaçenkova 158, 164, 288, 289
Putyata 303

Q

Qianshan 182
Qiantan 187
Quinctiales 136
Quirinus 132

R

Rabia 282
Ragnarök 123, 299, 300
R. Alimov 153
Ramayana Destanı 273
Ramnes 40
Rapunzel 124
Rast-Rûşen 276
Razboyniçya (Razboinichya) mağarası 51, 52
Rea Silvia 130
Rehhâm 265
Remus 19, 40, 102, 106, 115, 129, 130, 131, 132, 134, 136, 157, 159, 291, 295, 296, 297, 311, 343
Ren 108, 109, 137, 153, 203, 305, 310
Renhtâm 265
Reşidüddin Fazlullah 37, 197, 199, 215, 216, 248, 249
Câmiu't-Tevârih 199, 249
"Oğuzname" 248, 249

Rıza Nur 30
R.İ. Rempel 164
riton 92, 93, 288
R. Muslu 280
Roma 19, 40, 42, 59, 70, 102-106, 114, 115, 123, 129-134, 136, 158, 163, 167, 168, 255, 260, 267, 291, 295-297, 301, 343, 344
Roma, kenti 40, 41, 129, 130, 132, 133, 135,
Romalı 14, 40, 101, 102, 104-107, 115, 127, 129-134, 136, 158, 296, 329, 343,
Roma, tanrıça 41, 129, 134,
Romanya 115, 135
Romos 129
Romulus 19, 40, 102, 106, 115, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 136, 157, 159, 291, 295, 296, 297, 311, 343
Rönesans 19, 104, 134, 295, 297, 316, 328
Rudenko 19, 22, 76, 77, 78, 79, 80, 83, 84, 93, 118, 141, 144, 146
Ruhi Kara 340

Rus 20, 34, 35, 47, 72, 76, 156, 201, 231, 234, 303, 304, 306
Rusça 47, 216
Rusya 71, 76, 85, 92, 95, 97, 162, 230, 305, 307
Rutullar 130
Ruyindij Kalesi 268
Rüstem 53, 235, 264, 265, 266

S

Saadet Çağatay 142, 144
Saadettin Yağmur Gömeç 21, 33, 35, 36, 42, 122, 123, 126, 212
Sabin 132, 133, 168
Sabinler 132
Sa'dü'd-Devle Yahudî 285
Sagımbay Orazbakov 231
Saha 16, 18, 42, 43, 89, 99, 126, 204, 205, 206, 238, 239, 298
Sai 126
Saka 22, 29, 30, 58, 70, 71, 75, 76, 87, 90, 91, 98, 99, 116, 119, 204, 205, 259
Saltuknâme 289
Salur Kazan 272, 273, 274
Sâm 264
Samarra 26
Samnit 29, 105, 136
Samnitçe 105
Samnit Lukaniler 29
Sándor Eckhardt 137
Sanskrit 142, 278
S.A. Pletneva 34
Sarı Arka 19, 117
Sarıbulak 89, 90
Sarık 288
Sarılık 117
Sarmat 14, 25, 26, 75, 92, 95, 97, 165
Sasân 269
Sasani 157, 282
Satı Han 289
Sayan Dağları 169
Saymalıtaş 56, 57, 102
Sazon Saymoviç Surazakov 216
Sekiz Yükmek 186
Selahaddin Eyyubi 34
Selçuklu 21, 24, 26, 27, 38-40, 128, 147, 243, 256, 257, 259, 266, 275, 276, 280, 283, 284, 285, 344
Selenge Irmağı 142
Selm 264, 267
Sema Orsoy 20, 120, 121
Han Hanedanlığı Tarihi: Hsiung-nu (Hun) Monografisi 20
Se-Ma-Ts'ien 39
Semen P. Kadişev 227, 228
Semerkant 158, 159, 193
Semetey 31, 232
Semih Tezcan 142, 144
Semud 285, 339
Senâpatiratna 155
Senmurv, *bk*. Simurg
Sentinum Savaşı 136
Server 289
Servet Somuncuoğlu 55, 56, 58
Sesen 37, 205
Sevr Antlaşması 315
Seyfettin Altaylı 45
Sezgin Burak 330
sfenks 23
S.G. Klyaştornıy 142
Shang 89
Shih Chi 128
Shih-ku 121, 122
Shiratori 125
Sırpça 42
Sıska Subra Yırav 234
Sıtkı Aras 335
Sibirya 13, 19, 20, 22, 27, 39, 44, 51, 52, 53, 55, 60, 61, 71, 77, 79, 80, 86, 91, 92, 93, 97, 99, 102, 118, 119, 147, 152, 153, 164, 181, 186, 201, 203, 204, 207, 293, 304, 305, 307, 343
Sibylla 129
Sigurd 296
Silvanus 109
Silvius 130
Sima Yiledong Çiftliği 182
Simurg 44, 157, 163, 215, 259, 269
Sindo-Meotian Krallığı 95
Sirius 39, 40, 69
Sirius B 40, 69
Sivas 326, 333
S.J. Rudenko 19, 77, 79, 80, 146
S. Karalayev 231
Skirnir 300

Skoll 300
Skythia, *bk.* İskitya
Slav 26, 41, 42, 98, 103, 295, 301, 302, 303, 305
Slavca 41
Smirnova 163
S.N. Kramer 298
So Devleti 169
Sogdaymirgen 239
Soğdca 142, 144, 181, 185
Sohrab 264, 265
Soltansa Ataniyazov 31, 33, 35, 38, 41
Sophokles 106
Soracte Dağı 133
Soranus 103
Sozomenos 137
Speyer 136, 137
S. Sturluson 298
Stéller 204
St. Lupus, Troyes piskoposu 42
St. Petersburg 76, 79, 80, 86, 93, 97, 119, 158, 203, 250
Strabon 29, 105, 107
Sucellus 109
Suğdak 283
Sui 36, 167, 172, 175, 176
Sui-Shu 172
Sultan Melikşah 39, 275, 276, 284
Sultan Veled 289
Sulubujin 182
Sums'ka 92
Sung D'aahın 43
Suomen kansallismuseo 99
Suriye 26, 30, 68, 215
Sübegetei Bahadır 196
I. Süleyman 253,
Hz. Süleyman 216, 253, 263
Süleyman Şah 285
Sülgen 235, 236
Sümer 21, 36, 38, 53, 62, 63, 65, 66, 93, 213, 298
Sümerbank 317
Sümerce 64
Süryani Mihail 215, 275
Svarog 302
Svyatoslav 303
S.Ya. Bayçarov 20, 34

Ş

Şahruh 249
Şamanist 17, 123, 201, 202, 203, 204, 205, 208
Şamanizm 18, 20, 31, 53, 106, 192, 201, 208, 209, 307, 310
Şamanka 52
Şamaş 65
Şanlıurfa 53
Şan-yü, *bk.* Ch'an-yü
Şehristan 158
Şemseddin, Ahmed Musa'nın öğrencisi 250
Şemseddin İldeniz 285
Şemsî 292
Şem'ün, *bk.* Şimon
Şengül 271
Şerif Saltıh 289
Şetrebe 246
Şet'u 175
Şeydesb 268
Şeyh Mamay 230
Şeyzer Kalesi 284
Şibe 118
Şii 292
Şiliktı kurganları 73
Şimon 286
Şine Usu 181
Şi-pi 174
Şiraz 250, 253
Şirin 152, 282, 283

T

Tabgaç 26, 35, 146, 151, 191, 262
Tabgaç Ulu Buğra Kara Han 262
Tabiti 43, 99
Tacikistan 156, 158, 163
Tagar 22, 25, 58, 60, 61, 70, 98, 99, 100, 113
Tagay 30, 90
Tagtabazar 61
Tahir Burak 322, 323, 324
Tahran 287
Ta-hsia 127
Tahsin Ünal 17
Türklüğün Sembolü Bozkurt 17
Talas 20, 30, 89, 153, 181
Talât Tekin 20, 30, 150, 184, 213
Taldı Kurgan 160

Táltoslar 304
Taman Yarımadası 94
Tamdı Nehri 117
Tamgalı Vadisi 161
T'ang-şu 38, 174
Tangut 199, 215
Tannu-ola Dağları 170
Tanrı Dağları 13, 153, 182
Tantrik 192, 193
T'ao-T'ieh 147
Taranis 109
Taraz 161, 164
Tarduş Şad 215
Tarkan 329
Tarkan 329
Taspar Kağan 142
Tastarakay 223, 226
Taş Devri 25, 27, 51, 67, 93, 98, 101, 107, 171, 172, 201, 343
Taştık 22, 25, 58, 60, 61, 70, 99, 100, 113
Tatyana G. Taçeyeva 228
Tayçi'utlar 195
Taygüntan Manastırı 184
Tebriz 249, 250
Tedrisât-ı İbtidâiyye Mecmuası 293
Tegin-Şah 162
Tektebey Mergen 225
Tektebey Mergen 226
Telephos 134
Teleüt 31, 43, 44, 208
Temir Kağan 221
Temmuz 287, 316
Temuçin 195, 196
Tenek Bökö 222
Tengeri Kağan 220, 222, 223
Tepe Gavra 63
Tepegöz 272
Tepsey Dağı 99
Terek Nehri 34
Tereksay (Kulansay) Deresi 153
Tervel 165
teslis 243
Tevsh Uul 113
Thames 110, 119, 147, 156, 193, 202, 250, 251, 252, 298, 309, 310, 312
Thetis 107
III. Thutmosis 287
Tınaztepe 316
Ti 113, 122
Tiāmat 62
Tiberius Claudius Chryseros 135
Tiber Nehri 129, 130, 135
Tibet 37, 172
T'ieh-le 124
T'ien-küe 175
Ti-li 122
Timur 21, 34, 159, 191, 193, 228, 229, 230, 234
Timurlu 27, 192, 243, 249, 250, 251, 252
Ting-Ling 70, 113, 122
Ting-stang 174
Tipsey Dağı 239
Tkasi Mapa 301
Tkaši Mapa 42
T. Moriyasu 142, 145
Tmutaran 304
Togorkan 307
Tog-Teginliler 38
Toktamış Han 234
Tolunoğulları 27
Tomba dell'Orco Tarquinia 103
Tomba Galini 103
Tonyukuk Yazıtı 20, 30, 141, 149, 150, 172, 175, 214, 215
Topçan 209
Topkapı Sarayı 193, 249, 250, 252
Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi 193, 249
Toroslar 323
Torslunda 299
T'ou-liu 36
Toyuk Mezar 156, 159, 160
Tölesler 122
Töton 305
Töv Aymag 113
Trak 29
Trakya 108
Transbaykal 118
Troya 108, 129, 130, 159
Troyalı 107, 108, 129
Troyes 42, 137
Tsan-Pu 173
Ts. Dorjsuren 142
Ts'e-fu Yüan-Kui 36, 168, 170, 174

Tsetserleg 142
T.T. Rice 118
Tuba (Soyot) Türkleri 45
Tuba (Uranhay) Türkleri 45
Tugaçar 285
Tuhar 265
Tulayev 202
Tuman Han 216
Tunç Çağı 13, 22, 57, 61, 101
Tung-Tien 36, 168, 170, 174
Tun-Huang 125, 183
Tuoli 182
Turfan 14, 154, 166, 167, 168
Turnus 130
Turuhansk 203
Tûs 265
Tutir 42, 304
Tuva 31, 151, 206, 207, 227, 344
Tuva Müzesi 151
Tuzdak Vadisi 74
Türkçe 11, 19, 20, 21, 29, 30, 33, 34, 36, 37, 38, 41, 42, 43, 44, 46, 47, 62, 64, 101, 105, 108, 109, 113, 115, 122, 123, 136, 138, 153, 166, 167, 169, 170, 173, 181, 183, 185, 198, 212, 223, 232, 244, 250, 251, 252, 268, 271, 285, 288, 298, 301, 305, 312, 318, 326, 328, 333, 338, 339, 344
Türk Dil Kurumu Sözlüğü 46
Türkistan 14, 18, 26, 30, 33, 34, 40, 61, 68, 71, 104, 121, 128, 154, 155, 156, 159, 160, 163, 164, 169, 179, 182, 183, 185, 187, 202, 243, 252, 253, 263, 274, 315, 333, 339, 340
Türkiyat Enstitüsü 328
Türkiyat Mecmuası 328
Türkiye 14, 15, 17, 18, 22, 25, 26, 27, 28, 29, 31, 36, 37, 39, 40, 43, 44, 45, 46, 53, 58, 60, 62, 64, 67, 68, 70, 99, 101, 102, 107, 108, 116, 120, 125, 129, 148, 159, 165, 202, 213, 228, 231, 232, 235, 236, 238, 243, 244, 248, 253, 254, 255, 256, 266, 271, 284, 285, 287, 288, 289, 292, 305, 307, 315, 316, 318, 321, 324, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 336, 337, 338, 339, 340, 343, 344
Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) 327, 328
Türkiye Türkçesi ve Kırgız Türkçesi Sözlüğü 44
Türkmen 14, 16, 31, 33, 34, 38, 44, 198, 233, 250, 253, 274, 287, 288, 289, 317, 332, 333, 334, 335, 341, 342
Türkmenistan 41, 44, 45, 61, 62, 63, 101, 116, 122, 215, 287, 288, 316, 333
Türkmen Sahra 274
Türk Ocakları 21, 316, 328
Türkolog 19, 153, 306
Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi 16, 19, 22, 23, 146, 147
Türk Yurdu 328
Tyr 299, 300
Tyro 103

U

U. Bahadır Alkım 68
Ucin Ana 195
Ufa Arkeoloji Müzesi 95, 96
Ukok 84, 85
Ukrayna 92, 93, 301
Ukraynalılar 47
Ulan 55, 90, 192
Ulfhednar 298
Ulug Börü 33
Ulug-Hem (Kem) Irmağı 152
Uluğ Bey 193
Ulu-kem Kulikem Yazıtı 151
Ulus Meydanı 317, 318
Ulu Toyon 18, 43, 205, 206
Umay 104, 151, 152, 207, 208, 215
Uni 101
Uno Harva 203, 204, 205, 207
Ural 21, 25, 26, 62, 92, 210, 235, 236, 237
Ural Batır 235, 236
Ural Batır Destanı 21, 235, 236
Ural Dağları 25, 26, 210
Urallar 13
Urartu 67, 68
Urfalı Mateos 275
Vekayinâme 275
Urmuzd 271
Ursula Brosseder 22, 113, 118
Uruk 63
Urumçi 182
Urum Kağan 213, 215
Uruz 273
Usruşan 158
Ustruşana 158

Uşrusana Afşinleri 158
Utarit 39
Uušgijn üüver 88, 91
Uybat Yazıtı 152
Uygur 14, 18, 20, 26, 30, 31, 32, 33, 39, 44, 66, 100, 137, 142, 144, 145, 146, 147, 155, 156, 160, 179, 180, 181, 183, 184, 185, 186, 187, 191, 202, 212, 214, 237, 260, 336, 343, 344
Uygurca 31, 137, 184, 186
Uygur Türkçesi 31, 44, 180, 184
Uzun Kıdat 219

Ü

Üç Kurbustan 220
Ülgen 208, 222
Ümütöy 31, 232
Üsküp Müzesi 248
Üst Paleolitik 51, 52, 59
Üzüm Han 228

V

V.A. Gordlevski 306
Valerius Valens 135
V.A. Livşits 142
Vasak 275
Vatikan 272, 273, 296
V. Butaneyev 240
Veli Huluflu 38, 238
Venüs 129, 295
Venüs Genetrix 295
Vereinigte Metallwerke (Birleşik Maden İşletmeleri) 318
Vergilius 129
Aeneis 129
Verkhoyanks 205
Vesta 130, 132
Vidar 301
V.İ. Domojakov 227
Vietnam 169
Viking 42, 110, 123, 248, 300, 301
Vikranarvasia 273
Villanovan 104
Vilyuy 208
Vinitsa 248
Viola E. Garfield 19, 309
The Wolf and The Raven: Totem Poles of Southeastern Alaska 19, 309
Vladimir G. Lukonin 157
V.L. Seroşevsky 204, 205
Volga 20, 34, 71, 92
Volkan Özkan 18
Volkolak 41, 42, 302
Volterra 103
Volynlu David 306
V. Sibirskiy 324

W

Waligora 102
Wei Shu 35
Wenquan 182
Wilhelm Radloff 21, 31, 227, 231, 232
Wilhelm Thomsen 183
Wolfram Eberhard 311
Çin'in Şimal Komşuları 20, 122, 126, 145
Wu-Çov 174
Wu-huan 201
Wu-sun 123, 125, 126, 127, 128, 129, 131, 167, 187
Wyrwidab 102

X

Xichagou 118

Y

Yada Taşı 171, 205
Yafes 197, 271
Yahudiler 156
Yahya Kemal Beyatlı 324
Hz. Yakup 334
Yakut 18, 42, 45, 202, 203, 204-206, 238, 239
Yakutistan 202
Yanbay 237
Yapı-Kredi Koleksiyonu 244
Yarış Ovası 215
Yaşamın Kızıl Ustası 193
Yaşar Kalafat 18, 45, 46, 209, 210, 287, 335, 336, 338, 339, 340
Türk Halk İrfanında Kurt 18, 335, 336, 339, 340
Türk Halk Tefekküründe Kurt 2 18, 336
Yavuz Görey 321
Y. Cılbıroğlu 331
Yecüc ve Mecüc 271

Yedi Kardeşler kurganı 92
Yedi Su 72
Yehuda 286
Yenbirzi Ata 235
Yengca 205
Yeni Gün 318
Yenisey 19, 20, 30, 152, 153, 169, 170, 181, 184, 239, 240
Yesemek 68
Yetiken yıldız kümesi 100
Yılkı Yallı Gök Börü 37
Yiwu 182
Yötüyüleeh-Törgön-Oyun 206
Yunan 29, 44, 98, 99, 101, 102, 103, 104, 106, 107, 108, 123, 129, 130, 131, 133, 136
Yun-yang 121
Yuriy Esin 59, 60
Hz. Yusuf 285, 334
Yusuf Has Hacib 260, 262
Kutadgu Bilig 19, 38, 262, 263
Yüan Hui 175
Yüeçiler 125, 126, 127, 128
Yüeh-chihlar, *bk*. Yüeçiler
Y. Yoshida 142, 145

Z

Zafer Anıtı 317, 318, 320, 321
Zâl 264
Zangeh 250
Zayatülek 238
Zayatülek ile Hıvhılıv 238
Zaysan Gölü 90
Zeki Velidî Togan 21, 30, 37, 102, 199, 215, 216, 248
Zeliha 286
Zenburiyye-i Sâdıkiyye 290
Zerîr 268
Zeus 107, 253, 254
Ziviye 71
Zunkara 145, 148
Zunkara Abidesi 145
Zülfikâr 245